

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Cəfərov Seyfulla Söhrab oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

“Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin
formalaşması və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 060401- Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı Gömrük işinin təşkili

Elmi rəhbər Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Dos. M.M.Məmmədli i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri prof.A.S.Şəkəraliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKI - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ - METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ.

- 1.1. Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin başlıca mərkəzləşdirilmiş həlqəsi kimi
- 1.2. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ OLUNMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

- 2.1. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturunda vergi daxilolmalarının müasir inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi
- 2.2. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında potensial vergi mənbələrindən istifadənin əsaslandırılması

III FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

- 3.1. Büdcə gəlirlərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri
- 3.2. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və idarə olunmasına maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkənin sosial sahələrini maliyyələşdirilməsi təmin edilir, iqtisadi rayonların və ayrı-ayrı sahələri inkişafı tənzimlənir. Dövlət iqtisadi münasibətlərin bu cür tənzimlənməsi vasitəsilə ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafını təmin edir. Belə ki, büdcə vasitəsilə ilə ümumi daxili məhsulun yenidən bölgüsü eyni vaxtda həyata keçirilən iki prosesi, yəni, büdcənin gəlirlərinin yaradılması və büdcə vəsaitlərinin istifadəsini əhatə edir.

Məlumdur ki, dövlət büdcəsinin formalaşması və idarə edilməsi uzun illər boyu davam etmişdir. Lakin bazar münasibətləri şəraitində dövlət büdcəsinin, gəlir və xərclərinin idarə edilməsi vəzifələri daha da çətinləşmiş və nəticədə ciddi sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşmişdir. Ona görə də, xüsusən, gəlirlərin və xərclərin idarə edilməsi strategiyası ən mühüm iqtisadi-istehsal problemləri prizması baxımından işlənib hazırlanmalı və qiymətləndirilməlidir. Məhz belə yanaşma, ümumiyyətlə dövlət büdcəsinin mürəkkəb təbiəti, məzmunu haqqında daha aydın təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər.

Hazırkı dövrdə büdcə sisteminin islahatının əsas elementlərindən biri dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər sisteminin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Məhz bu baxımdan iqtisadi inkişafın hazırkı səviyyəsinə uyğun büdcə sisteminin formalaşdırılması, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə edilməsi, potensial vergi mənbələrindən istifadə olunması ilə bağlı bir sıra problemlərin mövcudluğu tədqiqat mövzusunun seçilməsinə əsas vermişdir. Sadalanan problemlərin tədqiq edilib öyrənilməsi ölkədə müasir büdcə siyasətinin formalaşmasında və buna uyğun olaraq dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə edilməsində yeni, daha mütərəqqi metodların işlənib hazırlanmasına və tətbiqinə şərait yaradar.

Büdcə sistemindəki mövcud problemlərin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş parametrlərə uyğun qiymətləndirilməsinin, həmçinin iqtisadi təhlükə

doğuran monetar tipli təhdidlərin büdcə sistemində aradan qaldırılması üzrə çevik və səmərəli mexanizmin işlənilib hazırlanmasının son dərəcə mühüm əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi büdcə gəlirlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, büdcə gəlirlərinin idarə olunması sahəsində mövcud vəziyyəti tədqiq etmək, ölkədə dövlət büdcəsinin gəlirləri sistemi üzərində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış təkliflər və tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyənləşdirilmişdir:

- müasir büdcə sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətlərini aşkar etməklə onun iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsindəki rolunu müəyyən etmək;

- dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq;

- beynəlxalq təcrübədə büdcə gəlirlərinin formalaşması və idarə olunmasının mövcud mexanizmlərini açıqlamaq;

- büdcə sisteminin formalaşması və idarə olunması xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

- müasir şəraitdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin inkişaf dinamikasını təhlil etmək ;

- büdcə gəlirlərinin formalaşmasına vergi amilinin və potensial vergi mənbələrindən istifadənin təsirini müəyyənləşdirmək;

- dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında və səmərəli idarə olunmasında mükəmməl qanunvericilik bazasının rolunun artırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması sahəsində maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yollarını açıqlamaq.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin büdcə sistemi və büdcə

gəlirləri sahəsində elmi-tədqiqat işləri, dünya ölkələrinin təcrübəsi, problemlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qərarları və Respublika Prezidentinin fərmanları, hökumətin sərəncamları, digər hüquqi normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, statistik-qruplaşma, müqayisəli iqtisadi təhlil, müşahidə və balans metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir büdcə sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətləri aşkar edilməklə onun iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsindəki rolu müəyyənləşdirilmişdir;

- dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri yeni iqtisadi münasibətlər baxımından araşdırılmışdır;

- ölkədə həyata keçirilən islahatlarla əlaqədar büdcə gəlirlərinin strukturunda və idarə olunmasında baş verən dəyişikliklər qiymətləndirilmişdir;

- büdcə gəlirlərinin artırılmasında vergi amilinin rolunun artırılması imkanları dəqiqləşdirilmişdir;

- inteqrasiya şəraitində büdcə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi üsulları təhlil edilmişdir;

- büdcə gəlirləri sahəsində dünya təcrübəsi təhlil edilmiş və əsas meyllərin aşkarlanmışdır ;

- dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin təsirinin gücləndirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

I FƏSİL.DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1.Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin başlıca mərkəzləşdirilmiş həlqəsi kimi

Azərbaycanda dövlət suverenliyinin bərpasından sonra demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması obyektiv zərurətə çevrildi. Belə ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsinə əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, istənilən cəmiyyətdə davamlı sosial iqtisadi inkişafa və yeniləşməyə yalnız çoxmülkiyyətli iqtisadiyyat, azad rəqabət və qiymətlərin liberallaşdırılması şəraitində mümkündür.

İqtisadi islahatların ilk dövrlərindən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsinin köhnə mexanizminin köklü dəyişimi, onun bazar təsərrüfatçılığı metodları ilə əvəz olunması baş verdi. Bazar münasibətlərinin strukturunun özündə, eləcə də dövlət tərəfindən onların tənzimlənməsi mexanizmində dövlət büdcəsi mühüm rol oynayır. O, bazar münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış etməklə, dövlətin maliyyə siyasətinin vacib aləti sayılır. Ona görə də biz ilk növbədə maliyyə sisteminin mərkəzləşdirilmiş həlqəsi kimi dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyətinin nəzəri əsaslarını və funksiyalarını, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri əsaslarını tədqiq etməyə çılacağıq.

Maliyyə sistemi sözün geniş mənasında müəyyən iqtisadi formasiya çərçivəsində mövcud olan maliyyə münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir; sözün dar mənasında isə, sosial-iqtisadi məzmunu, funksiyaları və strukturu dövlət siyasəti ilə müəyyən edilən maliyyə müəssisələri sistemidir. Buraya maliyyə təşkilatları və Dövlət Vergi xidməti nin bütün struktur bölmələri daxil edilir .

Bununla yanaşı, xarici iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə sistemini bəzən «...pul vəsaitlərinin yaranması və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusu...» , bəzən «...maliyyə sövdələş- mələrinin həyata

keçirilməsi, aktivlər və risklərin mübadiləsi üçün istifadə edilən bazarların və başqa alətlərin məcmusu...» , bəzən «... dövlət və təsərrüfat subyektlərinin məcmusu...», bəzən isə «... banklar, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, sığorta, dövlət maliyyəsi və fiziki şəxslərin maliyyəsinin məcmusu ...» kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan iqtisadçılarından prof. Ə.Ələkbərov iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin formalaşması metodlarından asılı olaraq maliyyə sistemini mərkəzləşdirilmiş maliyyələrə (açıq maliyyələrə) və mərkəzləşdirilməmiş maliyyələrə (təşkilatların maliyyələri və təsərrüfatlarının maliyyələri) bölür . İqtisadçı alimin fikrincə, «... maliyyə sistemi maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsini təmin edən bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç təsərrüfatçılıq subyektinin: əhalinin, dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının altsisteminə bölünür».

Bəzi yerli iqtisadçılar maliyyə sistemini «... maliyyə bazarlarının, dövlət maliyyəsinin fəaliyyətinə imkan yaradan qarşılıqlı elementlərin məcmusu...» kimi təqdim edir , bəziləri isə maliyyə sistemini təşkil edən elementlər sırasına müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsinin dövlət maliyyəsinə və sığortanı daxil edirlər .Fikrimizcə, «maliyyə sistemi» anlayışına iki istiqamətdən yanaşılması fikri elmi-məntiqi əsaslara söykənir. Belə ki, prof. A.Azimov haqlı olaraq qeyd edir ki, «maliyyə sistemi» anlayışına bir tərəfdən pul əməliyyatları ilə məşğul olan müəssisələrin (fondlar, şirkətlər, banklar) məcmusu baxımından, digər tərəfdən isə pul münasibətləri sistemi kimi yanaşılmalıdır . Məhz bu zaman «sistem» anlayışı əlaqələrin mövcudluğunu nəzərə almaqla formalaşdırılır. Bunları nəzərə almaqla, alim hesab edir ki, maliyyə sistemi pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilən, ictimai təkrar istehsaldakı rolu ilə fərqlənən maliyyə münasibətlərinin müxtəlif sfera və həlqələrinin məcmusu kimi xarakterizə olunmalıdır .

Maliyyə sisteminin strukturunda əsas yeri dövlət maliyyəsi tutur. Başqa sözlə desək, maliyyə sisteminin ana xəttini dövlət maliyyəsi təşkil edir. Dövlət maliyyəsində isə əsas yer Dövlət büdcəsinə məxsusdur.

Hesab edirik ki, büdcə dövlətin fəaliyyəti ilə sıx əlaqədə olan tarixi – iqtisadi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dövlətin tarixi inkişafı dövrü xarakter daşıyır və bu, büdcənin müvafiq rol və vəzifələrini müəyyən edir. XVIII əsrin axırlarından başlamış sənaye cəmiyyəti dövründən şəxsi kapitalla üstünlük verildiyindən, bazarın «görünməz əli» qəbul edilir və öz fərdiliyi ilə seçilən mikroiqtişadiyyata üstünlük verilir.

Büdcənin rolu ənənəvi olaraq alqaqollu içkilərin, tütünün, silah və qızıl istehsalı və satışı sahəsində dövlətin inhisarçılığı ilə seçilmişdir. Dövlət xəzinəsinin doldurulmasının əsas mənbəyi kimi həmin sahələr cəmiyyətin sosial məsələlərinin həll edilməsinə imkan verirdi. Sənaye cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsində A.Smit nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə, gəlirlərin bir hissəsinin büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsi xüsusi mülkiyyətin azalmasına səbəb olduğundan, məqsədəuyğun sayılmırdı.

Bir sıra Qərbi ölkələrinin xarici istilası ilə əlaqədar kəskin sürətdə artan dövlət xərclərinin təsiri altında büdcəyə olan baxışlar dəyişdi. Məhz xarici siyasət və dünyada hökmranlıq etmək maraqları büdcə mövqelərinin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynadı. Beləliklə, sosial amillər deyil, hərbi və xarici iqtisadi amillər büdcə xərclərinin artmasına səbəb oldu. Nəqliyyat, rabitə, yanacaq enerji kompleksləri də daxil olmaqla, təbii inhisarçılıq sahələri inkişaf etdirilməli idi. Bu sahələr iqtisadiyyatın dövlət sektorunu təşkil edir və dövlət sahibkarlığının inkişaf etdirilməsinə xidmət edirdi.

XX əsrin birinci yarısında mikroiqtişadiyyata doğru meyillər gücləndi ki, bu da «Keyns inqilabı» adlandırıldı. Bu vaxtdan etibarən büdcə xərclərinin təmin edilməsi problemləri ön sıraya çıxır və maliyyələşmə nəinki qazanılan gəlirlər həddində, həm də cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına aparılırdı. Bu isə büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olurdu. Büdcə maliyyələşməsinin

genişləndirilməsinə iqtisadiyyatda ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması, iqtisadi artım, o cümlədən əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi amili kimi baxılırdı .

İngilis-sakson iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi A.S.Piqunun nəzəriyyəsi ictimai rifah nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu nəzəriyyəyə görə büdcə məcmu rifahın artırılması məqsədilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirilirdi.

Məşhur iqtisadçı P.Samuelsonun irəli sürdüyü ictimai rifah nəzəriyyəsində dövlətə və onun tənzimləmə funksiyasına xüsusi yer ayrılırdı. P.Samuelsona görə, bazarın fəaliyyətində «kənarlaşmalar» baş verir, yəni bazar qanunları işləmir, bazar mexanizmləri isə lazımi nəticəni vermir. Bazarın bu «kənarlaşmaları» dövlətin büdcə maliyyələşdirilməsi mexanizmləri hesabına aradan götürülür.

Büdcə siyasəti büdcə kəsiri vasitəsi ilə məcmu tələbdəki bu azlığı qaydada salır və iqtisadiyyatı tam məşğulluğa cəlb edir. Halbuki az inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin aşağı səviyyədə olması deyil, iqtisadiyyatda mövcud investisiya bazarının hərəkətə gətirə biləcəyi əməyin həcmindəki artıqlıqdır. Yəni bu ölkələrdə investisiya qoyuluşu və yaxud investisiya imkanları az, iş qüvvəsi isə həddən çoxdur. Bu baxımdan da , yuxarıda müəyyən etdiyimiz büdcə siyasətində kəsrin maliyyələşdirilməsi ancaq məcmu tələbin artırılmasına yol açır. Bu isə inflyasiyalı tənəzzülü meydana çıxarır. Büdcə kəsiri meydana gəlməmişdən əvvəlki məcmu təkliflərlə bu kəsrin nəticəsi olaraq artmış tələb daha yüksək bir qiymət norması ilə tarazlığa gəlir. Yəni büdcə kəsrindən əvvəl təklifin həcmi yüksək idisə, büdcə kəsri zamanı tələb artır. Digər tərəfdən, müəyyən bir istehsal bölməsindəki təklif şərtləri elastik olduqda, bu bölməyə yönəldilən tələb artımı digər bölmələrlə qarşılıqlı əlaqə şəklində büdcə siyasətinin meydana gətirdiyi genişləndirici təsirləri qaydasına salacaq.

Bütün bu qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi, Keyns dövlət büdcəsinə iqtisadiyyatın əsas tənzimləyici vasitəsi kimi yanaşmış, onu istehsal amilləri,

investisiya və məşğulluq problemləri ilə əlaqələndirmişdir. Hətta o, bu problemə daha geniş mövqedən yanaşmaqla dövlət maliyyəsinə məşğulluq və gəlirlər nəzəriyyəsinin bir hissəsi kimi baxmışdır.

Ortodoksal keynsçilərdən bəziləri defisit maliyyələşdirmə konsepsiyasını irəli sürmüş və onu səmərəli tələbin təmin olunması şərti hesab etmişdir. Məsələn, R.Lindholm göstərir ki, büdcənin hər il balanslaşdırılması vacib deyildir, əksinə, büdcə iqtisadiyyatı balanslaşdırmalıdır .

Göründüyü kimi, büdcə hər bir dövlətin ən vacib institutlarından biri sayılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər dövlət qurumları, istər yerli özünüidarəetmə qurumları, istərsə də ayrı-ayrı təşkilatlar öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün müəyyən maliyyə vəsaitinə malik olmalıdırlar. Həmin idarə və təşkilatlar, həmçinin də dövlət müvafiq vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə maliyyə bazası – pul vəsaiti fondu – büdcə yaradırlar.

Büdcə dövlətin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, ayrı-ayrı təşkilatların və hətta ailənin müəyyən dövr üçün (adətən 1 il) gəlir və xərclərini əks etdirən maliyyə sənədidir. Büdcə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki hissədən ibarətdir: gəlirlər (və ya mədaxil) və xərclər (və ya məxaric). Gəlirlər hissəsində müəyyən dövr ərzində büdcəyə bütün mənbələr üzrə daxilolmalar, xərclər hissəsində isə həmin dövr ərzində bütün istiqamətlər üzrə məsrəflər, yəni maliyyələşmələr əks olunur.

Büdcə – ingilis mənşəli söz («budget») olub, «çanta», «torba» mənasını verir. Lakin bu söz XVIII əsrdən etibarən maliyyə kateqoriyası kimi leksikona daxil olmuş və mənə etibarilə «xəzinə» sözünə yaxındır.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatda «büdcə» anlayışı bəzən «... dövlət və yerli özünüidarənin funksiya və işlərinin maliyyə təminatı üçün pul vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi fondu...» kimi, bəzən «... dövlət və yerli özünüidarənin maliyyə təminatı üçün pul vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsinin mərkəzləşdirilmiş fondu ...» kimi, bəzən isə, «... məqsədlərin gerçəkləşməsi üçün resursların bölgüsü metodu...» kimi şərh olunur.

Ş.Ş. Bədəlovun , R.B.Məhərrəmovun, F.Ə.Qurbanovun 2003-cü ildə nəşr etdirdikləri «Büdcə sistemi» dərsliyində büdcəyə «... müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədi ... » kimi tərif verilir .

Büdcəni ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində qüdrətli alət və vasitə hesab edən «İqtisadi nəzəriyyə» kitabının müəllifləri dövlət büdcəsini «... hər bir ölkədə dövlətin maliyyə planı və proqramı...» adlandırırlar . Prof. Ə.Əlirzayev isə büdcəyə qısa tərif verərək qeyd edir ki, büdcə «... dövlətin gəlir və xərclərinin balansıdır.

Büdcə dövlətə özünün bütün funksiyalarının həyata keçirmək üçün bir vasitədir... mərkəzləşdirilmiş pul fondudur» . Prof. A.Ş.Şəkərəliyevin fikrincə, büdcə münasibətlərinin iqtisadi məzmununu «... mərkəzləşdirilmiş fondun yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar dövlətlə müəssisə, təşkilat və əhali, eləcə də dövlət hakimiyyət orqanları arasında yaranan pul münasibətlərinin məcmusu...» təşkil edir . İqtisadçı alim A. Abbasov hesab edir ki, dövlət büdcəsi «... ölkənin cari il üçün qanunvericilik gücünə malik əsas maliyyə planıdır » .

İqtisadçı alimlər V.Zeynalov və A.Hüseynov «Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri» adlı dərs vəsaitində (2006-cı il) dövlət büdcəsi anlayışını geniş və hərtərəfli izah edərək ona aşağıdakı tərifini vermişlər: «Dövlət büdcəsi il ərzində ictimai məhsulların bir hissəsinin istehsalının və sosial müdafiə tədbirlərinin bir qisminin reallaşmasının maliyyə təminatının yaradılmasına xərclənən, makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmi kimi istifadə edilən, vergilər, rüsumlar, ödəniş və s. daxilolmalar hesabına formalaşan pul fondunu özündə əks etdirir» .

Hesab edirik ki, yuxarıda verilən tərifdə «ictimai məhsulların bir hissəsinin istehsalının və sosial müdafiə tədbirlərinin bir qisminin» dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşdirilməsini deməklə biz onun əhəmiyyətini xeyli kiçiltmiş oluruq. Əgər nəzərə alsaq ki, bizdə bələdiyyə qurumlarının maliyyə

imkanları xeyli aşağı olub, formalaşma mərhələsindədir, onda aydın olar ki, bu tərifin hazırkı Azərbaycan reallığı üçün tətbiqi düzgün deyildir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət büdcəsi dövlətin, bələdiyyə büdcəsi isə bələdiyyələrin maliyyə planıdır. İqtisadi kateqoriya kimi «dövlət büdcəsi» anlayışına nəzəri, iqtisadi, hüquqi və qanunvericilik baxımından dörd əsas yanaşma mövcuddur. Nəzəri baxımdan yanaşmaya əsasən, büdcə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması, bölgüsü və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir.

İqtisadi yanaşmaya görə, büdcə ictimai maliyyənin yaradılması, bölgüsü və istifadəsi üzrə əsas maliyyə planıdır. Hüquqi baxımdan büdcə dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanı tərəfindən xüsusi prosedur şəklində qəbul olunan qanundur. Ölkə qanunvericiliyinə görə, büdcə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir .

Dövlət büdcəsi özünün iqtisadi mahiyyətinə görə, mili gəlirin bölüşdürülməsi üçün dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlərdir. Bu isə ilk növbədə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində tədbirlərin həyata keçirilməsinin, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinin və dövlət idarəetməsinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır. Suverenliyini bərpa etmiş və bazar iqtisadiyyatı yoluna yenicə qədəm qoymuş ölkələrdə qarşıda duran vəzifələrə uyğun olaraq dövlət bölməsi üçün bu cür planlaşdırma son dərəcə vacibdir. Bu zaman dövlət büdcəsinin əsas göstəriciləri olan gəlirlər və xərclərin məbləği dəqiqləşdirilir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət öz gəlir və xərclərini qabaqcadan bilir. Dünya təcrübəsində belə hal hər bir dövlətin büdcə siyasətinin əsas amili kimi qəbul edilir və bunun reallaşması yalnız dövlətin mükəmməl büdcə sistemi olduğu şəraitdə mümkündür.

Dövlət büdcəsi sistemi hüquqi normalar əsasında bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin məcmusundan ibarətdir. Büdcə sistemi büdcə quruculuğuna əsasən müəyyən edilir. Yəni büdcə quruculuğu büdcə sisteminin hansı prinsiplərinə görə qurulmasını büdcənin gəlir və xərclərinin ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin arasında bölüşdürülməsi mexanizmini əks etdirir. Ölkədə büdcə sistemi və büdcə quruculuğu Konstitusiyaya prinsiplərinə və müvafiq qanunverici aktlara uyğun olaraq qurulur.

Büdcə planlaşdırılması ölkədə əmək, material, maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır. Büdcə planlaşdırılması büdcənin tamlığı, reallığı və vahidlik prinsipləri üzrə aparılır. Büdcənin tamlığı o deməkdir ki, inzibati ərazi sahəsində olan bütün gəlir və xərclər həmin sahədə olan büdcəyə daxil edilir. Büdcənin vahidlik prinsipi o deməkdir ki, bütün büdcələr vahid dövlət büdcəsində birləşdirilir.

Büdcə planlaşdırılan zaman onun gəlir və xərcləri düzgün müəyyən edilməlidir. Büdcə gəlirlərinin mədaxili qanunla müəyyən edilmiş vergilər, rüsumlar, icbari ödənişlər və s. üzrə daxil olan gəlirlər hesabına formalaşır. Büdcə təsnifatında büdcənin eyni adlı gəlirləri müəyyən bölmə, fəsil, paragraflar və maddələr üzrə toplanıb birləşdirilir. Yuxarıda deyildiyi kimi büdcənin formalaşması mədaxil mənbələrinin müxtəlif büdcələr arasında bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Mədaxil mənbələri kifayət etmədikdə, sosial, mədəni, iqtisadi məsələlərin həlli, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması, başqa tədbirlərin görülməsi üçün yuxarı büdcədən aşağı büdcələrə subvensiyalar, subsidiyalar və büdcə borcları ayrıla bilər.

Hər hansı bir büdcə sisteminin seçilməsi müəyyən məqsədlərin yerinə yetirilməsinə göstərdiyi faydalılıqla bağlıdır. Başqa sözlə, büdcə sisteminin mükəmməllilik dərəcəsi söhbət gedən potensial məqsədlərə göstərdiyi müsbət təərəflərlə ölçülür. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, büdcə icra edilərkən yuxarıdakı məqsədlərdən hansı biri və ya ikisinə nail olmağa imkan verən büdcə sistemi əvəzinə, bütün məqsədlərə çatmağa imkan verən büdcə

sistemləri qəbul edilməlidir. Bütçə həyata keçirilərkən birinci növbədə, bu zaman əldə edilən nəticələrin müsbət olmasına, dövlət bölməsinə ayrılan vəsaitlərin təsirli şəkildə istifadəsinə diqqət yetirilir. Bütçə sistemləri bütçənin nəzarət, idarəetmə, planlaşdırma vasitəsi olmaq xüsusiyyətlərini daşıyır.

Bütçə sistemi bütövlükdə bütçə münasibətlərinin məcmusunu təşkil edir. Başqa sözlə desək, dövlətin bütçə sistemi ölkənin vahid bütçə sistemində birləşdirilən dövlət bütçəsinin, ayrı-ayrı müstəqil bütçələrin və dövlət fondlarının məcmusundan ibarətdir.

Bütçənin səmərəli yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə bütçə sisteminin qurulması səviyyəsindən asılıdır. Bəzi iqtisadçılar bütçə sisteminin təşkili prinsiplərini müəyyən edərkən dövlətin inzibati-siyasi təşkilinə, onun sosial-iqtisadi əsasların üstünlük verməklə onu konfederativ (ittifaq), federativ (birləşmiş) və unitar (vahid) dövlətlərdəki bütçə sisteminin xüsusiyyətləri kimi qruplaşdırırlar. Digər qrup iqtisadçılar isə təsnifat zamanı unitar və federativ dövlətlərin bütçə sisteminin quruluş modellərinə üstünlük verirlər.

Prof. Ə.Q.Əlirzayev öz tədqiqatlarında bütçə sistemində üç global bütçə sistemini, daha doğrusu, ənənəvi, yerinə yetirilən və plan-proqram bütçə sistemlərini fərqləndirir.

Bütçə sisteminin bu cür fərqli təsnifatına baxmayaraq, onların mahiyyət etibarilə ehtiva etdiyi fərqi yoxdur. Lakin hesab edirik ki, prof. Ə.Əlirzayevin təsnifatında konkret hallar və şəraitin nəzərə alınması daha çox elmi-məntiqi əsaslara söykənir. Belə ki, alimin fikrincə, ənənəvi bütçə sistemi ən çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, ya da dərin iqtisadi böhran keçirən ölkələrində; yerinə yetirilən iş xidmət bütçəsi yüksək inkişaf etmiş ölkələrin transmilli korporasiyalarında; plan-proqram bütçə sistemi yuxarıdakı hər iki bütçə sistemində nəzərdə tutulan hallardan əlavə strateji planlaşdırma amili də nəzərə alınmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilir.

İndi isə həmin bütçə sistemlərinin dünya praktikasında istifadə edilən bütçə sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah etməyə çalışaq.

Büdcə sistemlərinin ən ilkin forması kimi qəbul edilən ənənəvi büdcə sisteminin məqsədi dövlət xərclərinin miqdarını qanunvericilik orqanının təsdiq etdiyi şəkildə həyata keçirib – keçirilməməsinə nəzarət etmək olmuşdur. Bu tipli büdcədə dövlət bölməsində istifadə üçün ayrılmış vəsaitlərin səmərəli şəkildə istiqamətlənməsi nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir. Ənənəvi büdcə sistemində büdcənin idarəetmə və planlaşdırma vasitəsi kimi istifadə edilməsi ancaq yerinə yetirilən büdcə və program sistemlərinin inkişaf etməsi ilə təmin edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında büdcə sistemini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr təşkil edir. Həmin büdcələr arasında münasibətlər, onların formalaşması prinsipləri, tərtibi prosesi, təsdiqi , icrası və icrasına nəzarət «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir . Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsini və Naxçıvan MR büdcəsini müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və Naxçıvan MR Ali Məclisi qanun şəklində, yerli büdcələri isə yerli bələdiyyə orqanları qərar şəklində təsdiq edirlər.

Dövlət büdcəsi dövlətin gəlir və xərclərinin əsas hissəsini özündə birləşdirdiyinə görə, o, maliyyə sisteminin əsas və aparıcı həlqəsini təşkil edir. Dövlət büdcəsi dövlət krediti, gəlirər, dövlət xərcləri, mənfəət kimi iqtisadi kateqoriyalarla bilavasitə bağlıdır. Bundan əlavə, dövlət büdcəsi vasitəsilə bütün sadalanan kateqoriyaların vəhdətliyi təmin edilmiş olur. Dövlət büdcəsi pul münasibətlərini ifadə etməklə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun əmələ gəlməsi və istifadəsi prosesini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, büdcə vasitəsilə müəssisələrin və əhəlinin pul vəsaitləri səfərbər edilir və bu vəsaitlər maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin və digər işlərin maliyyələşdirilməsi üçün istiqamətləndirilir.

1.2 Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının nəzəri əsasları

Məlum olduğu kimi, bütün iqtisadi fəaliyyətlərin başlıca məqsədi və son nəticəsi gəlir əldə etməkdir. Dövlət həmişə və daha çox gəlir əldə etməyə can atır. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlifdir və çox saylıdır. Bu mənbələrin bir çoxu tarixi olaraq yaranıb inkişaf etsə də, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə yeni-yeni gəlir mənbələri yaranmaqda və dövlət gəlirlərinin tərkibi genişlənməkdədir. Bu baxımdan da inkişaf etməyə can atan ölkələr ilk növbədə onlara daha çox gəlir gətirən və gəlirlərini artıracaq sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, həmin sahələrə böyük həcmdə sərmayə ayırırlar. İqtisadi inkişaf və artım baş verdikdə dövlətin gəlirləri artır, əksinə böhranlar baş verdikdə isə dövlət gəlirlərində azalma başlayır.

İdarəetmə baxımından dövlət gəlirləri dövlət fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün onların mülkiyyətə çevrilməsi və dövlət sərəncamının verilməsi prosesində tədavül olunan milli gəlirin bir hissəsi kimi müəyyən edilir.

Beynəlxalq təcrübədə dövlət gəlirlərinin tərkibinə aşağıdakı gəlir növləri daxildir: Dövlətin sərvətindən istifadəyə görə alınan gəlirlər, vergiyə bənzər dövlət gəlirləri, vergilər, borclanmalardan gələn gəlirlər və xəzinənin imkanlarından istifadə etməklə əldə edilən gəlirlər. Bu gəlirlərdən dövlətin sərvətindən istifadə gəlirləri, vergilər, vergiyə bənzər dövlət gəlirləri həqiqi dövlət gəlirləri hesab olunur. Xəzinə imkanlarından istifadə etməklə əldə edilən gəlirlər isə fəvqəladə dövlət gəlirləri adlanır.

Fəvqəladə dövlət gəlirləri dövlətə şübhəsiz xeyli gəlir gətirir. Lakin bu gəlirlərin qeyri-həqiqiliyi ondadır ki, bu gəlirlərin əvəzi gələcəkdə həqiqi dövlət gəlirləri ilə ödənilməli və ya qaytarılmalıdır. Çünki xəzinənin buraxdığı dövlət qiymətli kağızları və alınmış borc gələcəkdə mütləq ödənilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmə tam həyata keçirilmədiyi üçün dövlət istehsal vasitələrinin əsas mülkiyyətçisi hesab olunur. Bu isə ictimai

istehsalın bütün mərhələlərində maliyyə resurslarının təşkili və istifadəsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərinin tərkibində dövlət gəlirlərinin və xərclərinin aparıcı rol oynaması ilə şərtlənir.

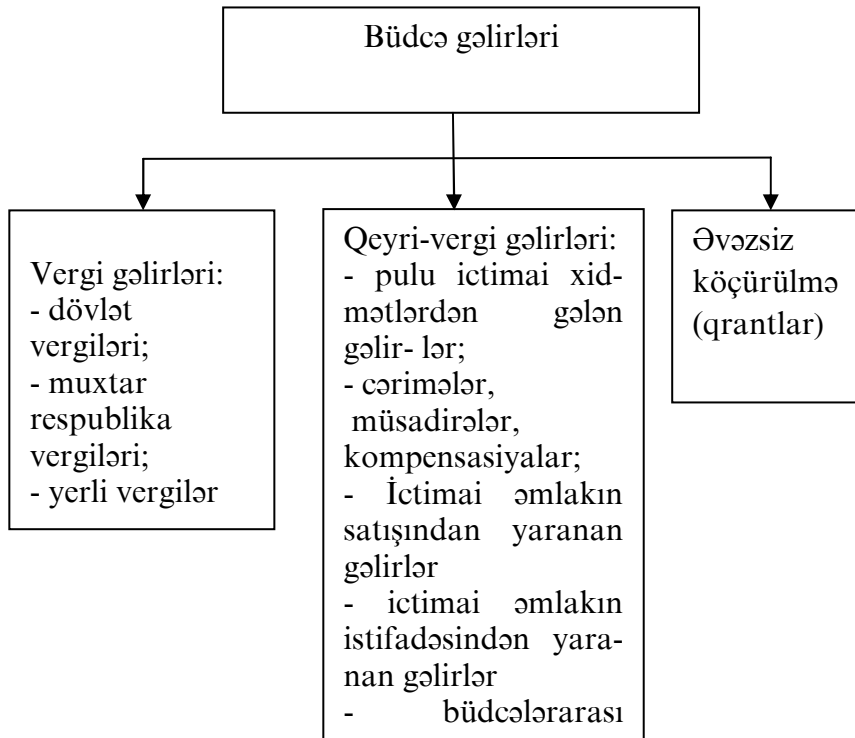
Beləliklə, dövlət gəlirləri dövlətin müəssisələrinin sərəncamında maliyyə resurslarının toplanması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərində ifadə olunur. Bu zaman dövlətin səfərbərliyə aldığı maliyyə resursları mərkəzləşdirilmiş, müəssisələrin sərəncamında qalan hissəsi isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları adlanır. Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirləri əsasən vergilər, xarici iqtisadi əlaqələrdən gəlirlər və əhalinin ödəmələri, yığımları və pul gəlirləri hesabına yaradılır.

Dövlət gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş hissələrə bölünməsi ümumdövlət və kollektivin mənafeələrinin ödənilməsi mənbələri arasında nisbəti göstərmək üçündür. Respublikada bu gün üçün tələbat dövlət gəlirlərinin bölüşdürülməsində optimal nisbət yaradılması və bunun hesabına müxtəlif mənafeələrin tam və dolğun şəkildə təmin olunmasından və dövlət gəlirlərinin təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin artırılmasında təsirini gücləndirməkdən ibarətdir. Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirləri içərisində əsas yeri büdcə gəlirləri tutur. Onun vəsaiti hesabına cəmiyyətin inkişafının iqtisadi və sosial məsələləri təmin edilir.

Dövlət və bələdiyyə gəlirlərinin sistemi birlikdə büdcə gəlirlərini təşkil edir. İqtisadi ədəbiyyatda müzakirə edilən kateqoriyanın daha dərindən öyrənilməsi üçün büdcə gəlirlərini müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirmək lazımdır. Yaranma mənsəyinə görə büdcə gəlirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vergilər
2. Qeyri-vergilər
3. Əvəzsiz köçürülmə (qrantlar)

Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi vermək olar (Şəkil 1.)

Şəkil 1. Yaranma mənşəyinə görə büdcə gəlirlərinin təsnifatı

Dövlət gəlirlərinin əsas hissəsinin müxtəlif səviyyəli büdcələrdə cəmləşdirilməsi vahid maliyyə siyasəti yetirməyə, mütərəqqi xalq təsərrüfatı sahələrinin tələbatlarını təxminən eyni ödəməyə imkan verir.

Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirlərinə büdcədən başqa, həmçinin dövlət büdcədən kənar fondlarının – yol fondunun, pensiya fondunun, sığorta fondunun, əhalinin məşğulluq fondunun və s. vəsaiti və aiddir. Dövlət gəlirləri anlayışının məzmununu ifadə edən pul münasibətlərinin obyektı kimi ictimai-məhsulun (milli varidatın bir hissəsinin) dəyəri çıxış edir. O, bölgünün müxtəlif maliyyə resursları fondlarını alır. Məsələn, dövlət müəssisələrində bölgü obyektı kimi məhsul satışından əldə edilən gəlir və onun əsas ünsürləri – mənfəət, sosial sığortaya ayırmalar, amortizasiya ayırmaları və s. çıxış edir.

Büdcə münasibətlərinin obyektı kimi isə mənfəət, əmək haqqı və digər vergi tutulan və büdcə gəlirlərinin mənbəyi olan tədiyyələr çıxış edə bilər. Öz

növbəsində dövlət krediti münasibətlərinin obyekt müəssisə və təşkilatların müvəqqəti pul vəsaitləri və əhalinin əmanətləridir.

Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi milli gəlirdir. Ancaq bəzi hallarda, xüsusilə müharibə, təbii fəlakət və s. hallarda dövlət gəlirlərinin mənbəyi kimi əvvəllər toplanmış milli varidat da çıxış edə bilər. Bu zaman büdcə vəsaitlərinin keçmiş ildəki qalığı, qızıl ehtiyatının satışından əldə edilən gəlir, dövlət əmlakının pulu satışı qaydasında özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlər dövlət gəlirləri kimi səfərbərliyə alın bilər. Dövlət gəlirlərinin mənbələrini iki əsas qrupa bölmək olar – daxili mənbələr və xarici mənbələr. Daxili mənbə ölkə daxilində yaradılan və dövlətin ona xas olan vəzifələrini yerinə yetirmək üçün istifadə etdiyi milli gəlir və milli varidatdır. Xarici mənbə isə dövlət borcu formasında alınan digər ölkələrin milli gəliri və yalnız xüsusi hallarda milli variatıdır.

Dövlət gəlirlərinin tərkibi dövlətin onun üçün zəruri olan pul vəsaitlərini səfərbərliyə alması metodlarından asılıdır. Respublikanın bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət gəlirlərinin əsas səfərbərliyə alınması metodu vergilər, borclar və emissiyadır. Bu metodlar arasındakı nisbət ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlifdir və çoxsaylı amillərlə müəyyən edilir:

1. Maliyyə siyasətinin məzmunu ilə
2. Təsərrüfat konyukturası ilə
3. Yaranmış sosial ziddiyyətlərin kəskinliyi dərəcəsi ilə və s.
4. Konkret iqtisadi və sosial situasiya ilə

Müxtəlif metodlarla toplanan bütün dövlət gəlirləri növlərinin məcmusu və onların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi dövlət gəlirləri sistemini təşkil edir. Dövlət gəlirləri sistemi təkcə dövlətin xəzinəsini doldurmaq yox, həm də iqtisadi vəzifəni yerinə yetirir. Yəni, istehsalın artımını və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin həvəsləndirilməsi, respublika ərazisində məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə təsir göstərməli və s.

Xəzinənin doldurulması (fiskal rol) vəzifəsini yerinə yetirərkən dövlət gəlirləri sistemi təsərrüfatçılığın əsas həlqəsi olan müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxarmamalıdır. Çox təəsüf ki, 1992-ci ildən başlayan maliyyə siyasəti yalnız dövlətin xəzinəsini doldurmaq istiqamətinə yönəldiyindən 1996-cı ilə qədər respublikanın bütün sənaye müəssisələrində maliyyə sabitliyi pozulmuş və istehsalın inkişafı deyil, onun dağılmasının qarşısının qarşısının alınması və yaxud, depressiya prosesi stimullaşdırılmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda büdcə gəlirləri ölkənin dövlət quruluşundan asılı olaraq unitar (vahid), mərkəzi (dövlət) və yerli büdcələrin gəlirlərinə bölünürlər . Onu da qeyd etmək ki, büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq daha dar mənaya malikdir. Belə ki, bütün səviyyəli büdcələrin maliyyə vəsaitlərindən başqa buraya büdcədən kənar fondların və bütün dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir.

Bildiyimiz kimi dövlət büdcəsinin gəlirləri sistemi 3 qrupa bölünür: 1) Vergilər; 2) Qeyri-vergili Tədiyyələr; 3) Rüşumlar. Vergilər bazar münabətlərinə keçid dövründə həm universal, həm də başlanğıc kateqoriya kimi maliyyənin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bazar münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə məhz vergilər ümumi qarşılıqlı maliyyə əlaqələri sistemində aparıcı rol oynayır. Vergilər milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin əsas alətidir. Həm büdcə, həm də büdcədən kənar fondların təşkilində onun vasitəsilə maliyyə resurslarının əsas hissəsinin səfərbərliyə alınması təmin edilir.

Vergilərin növləri, onun tutulması mexanizmi qanunvericilik qaydasında müəyyən edilir və müvafiq dövlət orqanlarına təhkim olunur. Respublikada Dövlət büdcəsi gəlirlərinin tərkibində vergilərin xüsusi çəkisi 90%-dən çoxdur. Danılmaz faktdır ki, dövlət büdcəsinin öz rolunu yerinə yetirməsi üçün onun gəlirləri təmin edilməlidir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini vergilər təşkil etsə də, vergilərdən əlavə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin bir hissəsi dövlət sərvətlərindən istifadəyə görə alınan gəlirlər, vergiyə bənzər dövlət gəlirləri, borclanmadan gələn gəlirlər və xəzinənin imkanlarından istifadə etməklə əldə

olunan gəlirlər təşkil edir. Bütövlükdə isə Azərbaycan Respublikasında büdcənin gəlirləri təsnifata uyğun olaraq 4 hissədən – vergilərdən daxilolmalar, vergi olmayan gəlirlər, əsaslı ödənişlər və əvəzsiz olan vəsaitlər (transfərtlər) hesabına formalaşır .

Vergilər və digər dövlət gəlirləri ilə dövlət büdcəsinə səfərbərliyə alınan vəsaitlər büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülərək milli iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif istiqamətlərinə yönəldilir. Büdcə xalq təsərrüfatının bütün sahələrini özü ilə əlaqəndirir. Büdcə gəlirləri məcmu milli məhsulun dəyər formasında bölüşdürülməsi nəticəsində yaradılır. Büdcə gəlirlərinin yaradılması dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün vacibdir. Büdcə gəlirləri ərazi, sahə və məqsədli təyinatı üzrə yaradılır. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirləri sisteminin əsas tərkib hissəsi olmaqla möhkəm gəlirlərə əsaslanır.

Gəlirlər sahəsində büdcə siyasəti aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir

1. Gəlirlərin artım templərinin müəyyən edilməsi
2. Müxtəlif gəlir növləri arasında nisbət
3. Büdcə-vergi siyasəti
4. Büdcə sisteminin həlqələri arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının təxminən 2/3 özündə birləşdirir. Büdcə gəlirlərinin əsas hissəsi müəssisə və təşkilatlardan daxil olan vergilər hesabına təşkil edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda vergi-dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsi və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi və əvəzsiz ödəniş kimi müəyyən edilmişdir.

Müəssisəərdən daxilolmalar, cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsini təşkil edir ki, bu da maddi istehsal sahələrində yaradılan izafi məhsulun hesabına təşkil edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların büdcə ilə əlaqələri xeyli dəyişdirilmişdir. Müəssisələrin əldə etdiyi gəlirləri müəyyən hissəsi onların öz sərəncamında saxlanılır. Bazar

iqtisadiyyatına keçid dövründə müəssisə, təşkilatlar dövlət büdcəsinə əldə etdikləri mənfəətin bir hissəsini mənfəətdən gəlir vergisi formasında ödəyirlər ki, bu da bazar iqtisadiyyatına keçməyə şərait yaradan amillərin ən real formasıdır.

Vergilər dövlətin öz xərclərini ödəmək və iqtisadi və sosial həyata müdaxiləsini təmin etmək məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərdən toplanan məcburi gəlirlərdir. Vergilər müəyyən iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırmağa, genişləndirməyə və ya müəyyən iqtisadi fəaliyyətin qarşısını almağa qadirdir. Vergilər milli gəlirin zorla dövlətinkiləşdirilən hissəsidir. Vergilərin qeyri-vergili tədiyyələrdən fərqi ondan ibarətdir ki, onlar tutularkən vəsait üzərində mülkiyyət forması dəyişir. Qeyri vergili tədiyyələrdə isə büdcəyə vəsait tutularkən mülkiyyət forması dəyişmir. Məsələn, dövlət tabelçiliyində olan müəssisələrdən mənfəət vergisi, yaxud ƏDV tutularkən mülkiyyət forması dəyişmir. Çünki müəssisə dövlətin olduğundan onun bütün vəsaitinə sərəncamı dövlət verir, büdcəyə köçürülən hissəyə də sərəncamı dövlət verir. Beləliklə, burada mülkiyyət forması dəyişmir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergiqoyma mexanizminin formalaşması prosesi ilə bağlı meydana çıxan spesifik problemlər vardır. Bu problemlər vergi qanunvericiliyinin qəbulundan tutmuş , vergilərin yığılmasına qədər olan bütün mərhələləri əhatə edir. Həmin problemlər, hər şeydən öncə, öz əksini vergilərin ən mühüm funksiyalarının həyata keçirilməsində tapmışdır. Məlumdur ki, vergilərin əsasən 3 mühüm funksiyası tənzimləyici ,bölüşdürücü və yığım funksiyalarını həyata keçirirlər:

Vergilərin bu funksiyalarından ən çox yığım funksiyası daha çox qabarıq nəzərə çarpır ki, bu da büdcənin doldurulması zərurətindən yaranır və buna təbii baxmaq olar. Belə ki, dövlətin iqtisadi-sosial, ictimai-siyasi, inzibati-hüquqi və s. xərclərini təmin etmək üçün həyata keçirilən bu funksiyanın reallaşdırılması öz nəticələrini istehsalın stimullaşdırılması və milli iqtisadiyyatın strukturunun sağlamlaşdırılmasını təmin edəcək tənzimləyicisi və cəmiyyətin sosial strukturunun optimal nisbətini tənzimləyəcək

bölüşdürücü funksiyalarının nəticələrindən daha tez və asan biruzə verir. Lakin cəmiyyətin və dövlətin təkamülü, konkret desək milli iqtisadiyyatın inkişafı tədricən verginin hər üç mühüm funksiyası arasındakı optimal nisbəti təmin etməyi labüd edəcəkdir. Bu müsbət hər bir funksiyanın həyata keçirilməsinin cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinin qorunmasına daha çox hansı sferalarda ehtiyac və zərurət olduğunu real şəkildə əks etdirməlidir. Bu nisbət ən yaxşı gələcəkdə həmin olunmalıdır ki, qeyri-sosial bərabərsizlik və iqtisadiyyatın qeyri-sağlam strukturu digər mühüm problemlər doğurmasın.

Son illərdə respublikamızda vergi sahəsində müəyyən islahatlar aparılır. Aparılan vergi islahatlarının ən mühüm nəticələrindən biri dövrüyyə vergisinin əvəzinə əlavə dəyər vergisinin və aksizlərin tətbiqidir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əlavə dəyər vergisi ən sabit və səmərəli vergi növü sayılır. Onun yığılma sistemi sadədir və inflyasiyanın təsirindən qorunmuşdur. Ödənilmə prosesinin fasiləsiz olması və onun yığımının və xidmətlərin hərəkəti zamanı bütün mərhələlərində tətbiq edilməsi ondan yayınma hallarını əngəlləmiş olur. Dövlət müəssisəsinin istənilən vergi növündən yayınmaq imkanları çox məhduddur və onlar daima nəzarət altına alınır. Lakin müxtəlif kommərsiya strukturları, özəl sektorlar, firmalar, sexlər müxtəlif saxta əməliyyatlar, qeyri-leqal yollarla ucuz qiymətə xammal və yarımfabrikatlar əldə etməyə meyl edir və bu zaman istehsal etdikləri məhsulları hesabatlardan yayındırmaqla istehlakçıya daha ucuz qiymətə məhsul təklif edə bilirlər ki, nəticədə dövlət müəssisələrini rəqabətdə bir növ üstələməyə müvəffəq olurlar. Bunun üçün bu cür müəssisələrin aşkar edilməsi onların həqiqi gəlirlərinin aşkar edilməsi və vergiyə cəlb olunması zəruridir.

Respublikamızda müəssisələrdən tutulan mənfəət vergisi dünyanın qabaqcıl ölkələrindəki bu ciddi növü ilə daha çox adına görə oxşardır. Vergiqoyma bazasına görə həmin vergi əslində müəssisələrin mənfəətindən deyil, xalis gəlirindən tutulan vergidir. Azərbaycanda mənfəətə qoyulan vergi dərəcələri inkişaf etmiş ölkələrdəkindən fərqlidir. Vergi bazasının müəyyən edilməsindəki mövcud qaydalar elə vəziyyət yaradır ki, müəssisənin real

mənfəətindən vergi tutumları 100%-dən artıq olur. Bunun əsas səbəbi olur ki, dünya praktikasında maya dəyərində aid edilən bir sıra xərclər bizdə vergiqoyma bazasına aid edilir ki, bu da daha çox əmək haqqı fonduna aid edilir. Respublika qanunvericiliyində vergiqoyulan mənfəət dedikdə əldə olunmuş gəlirlərdən məhsulun istehsalı və satışı üzrə xərcləri və satışdankənar əməliyyatlardan, gəlirlərdən uyğun xərcləri çıxdıqdan sonra hər iki gəlir növünün cəmindən alınan məbləğ nəzərdə tutulur. Vergiqoyma mexanizminə belə yanaşmaya dövlət mülkiyyəti hakim olan sistemdə və mərkəzləşdirilmiş surətdə müəyyən edilən qiymətlər şəraitində bəraət qazandırmaq olar. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlərin daima dəyişdiyi bir zamanda mənfəət maliyyə və material aktivlərinin dəyərinin artımı, ehtiyatların dəyəri və s. nəzərə alınmaqla düzəltməli və düzəldilməlidir. Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsas etibarilə vergi mülkiyyətçilərinin gəlirindən alınan vergi faizində göstərir. Ədalətlik prinsipi tələb edir ki, vergilər əksəriyyət tərəfindən ədalətli və obyektiv şəkildə qəbul edilən ümumi qaydalara uyğun olaraq müəyyən edilsin. Bu prinsip tələb edir ki, dövlətin xidmətindən, müdafiəsindən və himayəsindən istifadə edən hər bir fiziki və hüquqi şəxs vergi ödəməlidir. Bu prinsip vergiqoymanın əsaslandırılması üçün geniş baza rolunu oynayır.

Müəyyənlik, rahatlıq və effektivliklə bərabər ədalətliliyi də demokratik dövlətin əsas prinsiplərindən biri hesab edən A.Smitin sözlərinə görə, dövlətin təbəələri hökumətin fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə vergi ödəyicilərinin iqtisadi imkanlarına mütənasib gələn, yəni cəmiyyətin dövlət quruluşu sayəsində onların aldıqları gəlirlərə mümkün qədər uyğun olan haqq verməlidirlər (100). Göründüyü kimi, A. Smit ədalətliliyin əsas əlaməti kimi mütənasib vergi ödəmə prinsipini önə çəkirdi. Lakin vergi sahəsində iqtisadi təlimin sonrakı inkişafı mütənasiblik prinsipinin bu cür sxematik təqdimatından imtina etdi .

Lakin müasir iqtisadi ədəbiyyatda tədiyyə qabiliyyətinə malik olma ədalətlik prinsipinin ən mühüm əlamətlərindən sayılır. Buna uyğun olaraq vergi ödəmək üçün eyni imkanlara malik olan insanlar ölçüsünə görə bərabər

vergi ödəməlidir, yaxud fərqli imkanlara malik şəxslər obyektiv şəkildə fərqləndirilmiş vergi ödəməlidir. Vergi ödəmək qabiliyyətinə malik olmaq ayrı-ayrı şəxslərin gəlirlərinin, sərvətlərinin, istehlak etdikləri mallarının həcminə ölçülən iqtisadi imkanları ilə bağlıdır. Əlbəttə, bu iqtisadi imkanların içərisində üstünlük daha çox gəlirlərə verilir. Vergi ödəyicisinin əldə etdiyi gəlir olduqca vergi dərəcəsi yüksəldikcə, ödənen verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, demək bu vergi mütrəqqidir.

Hazırda dünyada belə fikir üstünlük təşkil edir ki, vergi ödəmə qabiliyyəti gəlir və ya istehlak səviyyədən daha sürətli tempə artır. Mütərəqqi vergiqoymanın əsaslandırılmasında geniş yayılan daha üç faktoru göstərmək olar. Səhiyyə, sosial-təminat və iqtisadi – səmərəlilik standartlarını qorumaq naminə müəyyən minimal həyat səviyyəsinin saxlanmasını təmin etmək lazımdı, gəlirin müəyyən bir hissəsinin vergi kimi tutulması yüksək gəlirli şəxslərə daha da ağrısız təsir edir və iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabərsizliyin miqyasının aşağı salınması özünü doğruldur.

Bildiyimiz ki, vergiqoymada ən mühüm prinsip amillərdən biri səmərəlilik prinsipidir. Vergiqoyma istehsal imkanlarını pisləşdirmək, stimulları zəiflətmək və resursların yerləşdirilməsi prosesini təhrif etmək və iqtisadi səmərəliliyə zərər vura bilər, yaxud ölçülüb-biçilmiş vergiqoyma şərtləri arzu olunan iqtisadi fəaliyyət növlərinin inkişafına stimula yarada bilər.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ OLUNMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

2.1 Dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturunda vergi daxilolmalarının müasir inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi.

Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsi gəlirləri sistemində mərkəzi yeri vergilər tutur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə münasibətlərinin vergi forması üstünlük təşkil edir. Vergilər fiskal, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Vergilər pul vəsaitləri mənbəyi olmaqla fiskal rolu yerinə yetirir. Vergi mexanizmini tənzimləməklə (güzəşt və s.) ictimai istehsal inkişaf etdirilir. Nəhayət vergilər vasitəsilə mühüm sosial məsələlər həll olunur. Məsələn, müxtəlif sosial qrupların gəlirləri tənzimlənir və s.

Vergi siyasəti ümumiyyətlə kapital yığıcı onun təmərküzləşməsi proseslərinə və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir. Vergilər iqtisadi tsikllərin hamarlanması üçün fəal istifadə olunur. Belə ki, vergilərin tənzimləyicisi funksiyası vergilər vasitəsilə dövlətin təkrar istehsal prosesinə müdaxiləsi ilə əlaqədardır. Ölkədə istifadə olunan bütün vergi növlərinin, vergiqoyma üsul və prinsiplərinin məcmuu həmin ölkənin vergi sistemini əmələ gətirir. Vergilər birbaşa və dolaylı vergilərə bölünür. Birbaşa vergilər hüquqi və fiziki, eləcə də həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən alınan vergilərdir. Hüquqi şəxslərdən alınan birbaşa vergilərə mənfəətdən vergilər, kommertiya bankları və sığorta cəmiyyətlərindən gəlir vergisi, müəssisənin əmlakın görə vergi, sənaye müəssisələrindən sudan istifadəyə görə haqq, renta ödəmələri və s. fiziki şəxslərdən alınan vergilərə gəlir və əmlak vergiləri, məqsədli yığımlar, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən alınan vergilərə isə torpaq vergisi, meşə vergisi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara görə vergi və s. aid edilir. Dolaylı vergilərə aksizlər, fiskal inhisar vergiləri, gömrük rüsumları və həmçinin ƏDV

aiddir. Büdcəyə qeyri-vergi gəlirlərinə pullu özəlləşdirmə, dövlətin istiqrazlarının və digər qiymətli kağızların satışından daxil olmalar aiddir.

Hazırda büdcə sistemində ən mühüm gəlir mənbəyi kimi daha böyük xüsusi çəkiyə malik olan vergi növündən biri əlavə dəyər vergisidir. 1992-ci ildən Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan ƏDV dolayısı vergi olmaqla dövriyyədən vergini əvəz etmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əlavə dəyər vergisi ən səmərəli vergi növü sayılır. Bildiyimiz kimi onun yığım sistemi sadədir. Bu vergi iqtisadiyyatın bütün sahələri aralarında bərabər bölünmüşdür. Lakin yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərlə yanaşı qeyd etməliyik ki, bu gün bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə əlavə dəyər vergisi Dövlət Büdcəsi gəlirlərinin əksər hissəsini təşkil etsə də, onun Dövlət Büdcəsi gəlirlərində payı ildən-ilə azalmaqdadır. Təbii ki, bu da vergi yükünün azalmasına xidmət edir.

Əlavə dəyər vergisi ilk dəfə 1958-ci ildə Fransada tətbiq edilmişdir. Azərbaycanda isə 01.01.1992-ci il tarixdən başlayaraq satış və dövriyyə vergisinin əvəzinə «Əlavə dəyər vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən tətbiq olunur. Respublikamızda bu vergi növünün faizi əvvəlki illərə nisbətən azalmaqdadır. Belə ki, əlavə dəyər vergisi dərəcəsi 1992-ci ildə 28% olmuşdursa, hal-hazırda 18% həcmindədir. Lakin inkişaf etmiş digər ölkələrlə müqayisədə bu yüksək göstəricidir.

Dövlət Büdcəsini tələb olunan səviyyədə formalaşdırmaq üçün vergi sistemi elə qurulmalıdır ki, istehsalın inkişafına şərait yaradılmış olsun, Dövlət Respublikada bütünlükdə sahibkarlığın fəaliyyətini tənzimləməli, onların normal inkişafına iqtisadi mühit və hüquqi baza yaratmalıdır. Məsələn, nəzərə alınmalıdır ki, daxili bazar üçün lazım olan malların istehsalına qadir olan müəssisələr üçün Əlavə Dəyər Vergisi dərəcələrini müəyyən qədər müvəqqəti olsa da azaltmaq onların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş olar ki, bu da istehsal və satış imkanlarının genişləndirilməsinə səbəb olacaqdır. ƏDV-nin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan

idxalın dəyərini 18 faizidir. Vergi tutulan dövriyyə hesabat dövrü ərzində vergi tutulan əməliyyatın ümumi dəyərindən ibarətdir.

Aksizlər dolayı vergilər olmaqla dövlətin büdcə siyasətinin ən mühüm alətlərindən biri sayılır. Əksər hallarda dövlət öz iqtisadi maraqlarını bu vergi vasitəsilə həyata keçirməyə çalışır. Aksiz qanunvericilikdə müəyyən edilən aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən dolayı (istehlak) vergi növüdür.

Cədvəl 2.1

2010 -2014-cu illərdə Dövlət büdcəsinə vergi və digər ödəmələr üzrə daxilolmaların inkişaf dinamikası (mln. manat)

Göstəricilər	İllər					2014-cu il 2010-cu ilə nisbətən %-lə
	2010	2011	2012	2013	2014	
Gəlirlər – cəmi	2055,2	3868,8	6006,6	10762,7	10325,9	5,0 dəfə
Əlavə dəyər vergisi	599,9	737,8	1179,2	1910,9	2012,8	3,4 dəfə
Aksiz vergisi	141	187,4	402,9	486,9	485,4	3,4 dəfə
Mənfəət vergisi	355,4	1360,5	2457,7	2862,3	1329,2	3,4 dəfə
Torpaq vergisi	15,3	18,5	27,1	30,6	26,2	171,2
Əhalidən tutulan gəlir vergisi	317,4	407,3	588,6	627,2	581,9	183,3
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	205,2	139,3	293,3	449,7	418,1	203,7
Əmlak vergisi	40,4	55,8	72,4	112,9	66,2	163,9
Sair gəlirlər	38,9	45,8	68,6	96,8	86,8	223,1
Digər gəlirlər	288,2	816,1	793,8	4037,7	5197,7	18,0 dəfə
Mədən vergisi	53,3	100,2	123,2	147,7	121,9	227,9

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının dövlət Statsitika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.2.

2010-2014-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsinə vergi və digər ödəmələr üzrə daxilolmaların strukturu (faizlə)

Göstəricilər	İ L L Ə R				
	2010	2011	2012	2013	2014
Gəlirlər, cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:					
1.Əlavə dəyər vergisi	29,2	19,1	19,6	17,8	19,5
2.Aksiz vergisi	6,9	4,8	6,7	4,5	4,7
3.Mənfəət vergisi	17,3	35,2	40,9	26,6	12,9
4.Torpaq vergisi	0,7	0,5	0,5	0,3	0,3
5.Əhalidən tutulan gəlir vergisi	15,4	10,5	9,8	5,8	5,6
6.Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	10,0	3,6	4,9	4,2	4,1
7.Əmlak vergisi	2,0	1,4	1,2	1,1	0,6
8.Sair gəlirlər	1,9	1,2	1,1	0,9	0,8
9.Digər gəlirlər	14,0	21,1	13,2	37,5	50,3
10.Mədən vergisi	2,6	2,6	2,1	1,3	1,2

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında aksizli mallara aşağıdakılar aid edilir:spirt,pivə və spirtli içkilərin bütün növləri; tütün məmulatları; neft məhsulları; minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla); istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, aksiz vergisi 2010-cu ildə 141 mln. manat təşkil edirdisə, , bu göstərici 2014-cu ildə 417,4 mln. manat olmuşdur. Lakin bununla belə, büdcə daxilolmalarında aksiz vergisinin payı 6,9 % dən 4,7 %-ə enmişdir. 2014 - cu ildə bu göstərici 452,0 mln manat, 2012-ci ildə isə 454,6 mln manat olmuşdur.

Dövlət aksiz vergiləri vasitəsilə daxili istehlak bazarına nəzarət edir. Milli istehsalın qorunmasında aksizlərin rolu böyükdür. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, aksizlərin istehsal baxımından büdcə gəlirlərində əhəmiyyəti o qədər də qənaətbəxş deyildir.

Dövlətin vergi resurslarının artırılmasında əsas yer mənfəət vergisinin payına düşür. Mənfəət vergisi birbaşa vergi olmaqla əldə olunmuş mənfəətin bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən mənfəət vergisi hüquqi şəxs olan bütün müəssisə və təşkilatlara, o cümlədən banklar, kredit idarələri sığoğrta təşkilatları, respublika ərazisində yaradılmış, xarici investisiyalı müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq biliklər və təşkilatlara aiddir. Azərbaycanda mənfəət vergisinin tətbiq olunması birinci Dünya Müharibəsi edən sonrakı illərə təsadüf edir. Hal-hazırda isə mənfəət vergisi dünya ölkələrinin hamısında tətbiq edilir.

Respublikamızda tutulan mənfəət vergisi inkişaf etmiş ölkələrdəki mənfəət vergisindən bir qədər fərqlidir, yəni mənfəət vergisi müəssisələrdə mənfəətdən deyil, xalis gəlirdən tutulur. Buna görə də hazırkı şəraitdə dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, mənfəət vergisindən gəlir vergisinə keçilməlidir ki, bu da indiki şəraitdə müəssisə və təşkilatların fəaliyyətsizliyinin aradan qalxmasına təkan verir. Məsələn, qeyd edə bilərik ki, hazırda fəaliyyət göstərən müəssisə, kooperativlər və s. yarandığı ilk vaxtlarda mənfəətlə işləyirdilər, son illərdə isə onların əksəriyyəti zərərlə, ya da mənfəətsiz işləyirlər ki, bu da dövlət büdcəsinə mənfəətdən daxilolmaların payını aşağı salmış olur. Ölkə qanunvericiliyinə görə, vergi ödəyicisinin gəliri (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə gəlirdən çıxılan xərci arasındakı fərq onun mənfəətidir. Mənfəətdən ödənilən vergiyə mənfəət vergisi deyilir.

Hazırda Respublikamızda müəssisənin mənfəətindən 20% dərəcə ilə vergi tutulur. 2013-cü ildə mənfəət vergisinin həcmi 1329,2 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cü illə müqayisədə 3,7 dəfə çoxdur. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək ki, bu verginin həcmi 2012-ci ildə 2862,3 mln manat təşkil

edirdi ki. bu da 2013-cu ildəki faktiki göstəricidən 2,2 dəfə çoxdur. Ona görə də mənfəət vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 17,3%-dən 2011-ci ildə 40,9 %-ə qalxmış, 2012-ci ildə 26,6%-ə, 2009-cu ildə isə 12,9 %-ə enmişdir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi yer tutan vergi növlərindən biri də fiziki şəxslərin gəlir vergisidir. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi vergi sistemindəki payına görə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində bu verginin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 25-30 faiz civarında olduğu halda, Azərbaycanda bu rəqəm 6-10 faiz arasındadır. Təhlil göstərir ki, əhalidən tutulan gəlir vergisinin həcmi 2010-cu ildəki 317,4 mln manatdan 2013-cü ildə 83,3 % artaraq 581,9 mln manata çatmışdır. Bu verginin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi müvafiq surətdə 15.4 %-dən 5,6 %-ə enmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, həmçinin keçid iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkələri də daxil olmaqla əhalidən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında payı daha yüksəkdir. Məsələn, hazırda ABŞ və Kanadanın dövlət büdcəsinin 42%-ə yaxını, İtaliya və İngiltərədə 30%-ə yaxını, Polşa və Macarıstanda isə müvafiq olaraq 15-18%-ə yaxını əhalidən gəlir vergisinin hesabına formalaşır ki, bunun da əksər hissəsini əmək haqqı vergiləri təşkil etmiş olur. Əhalinin gəlir vergisindən daxilolmaların payı dünya praktikasından digər əsas göstərici ilə müqayisədə kəskin surətdə fərqlənir. Məsələn, əhalinin gəlir vergisindən daxilolmaların ümumi daxili məhsulda payı Almaniya, Niderland, Norveçdə 10-12%, Polşa, Macarıstan, Ukraynada 8-10%, Türkiyədə 61 %, Rusiyada 2,7 % təşkil edirsə də bu göstərici bizim Respublikada cəmi 1,5% həcmindədir.

Azərbaycan Respublikasında büdcəyə əhalinin gəlir vergisindən daxilolmaların belə aşağı olmasına səbəb təkcə gəlirlərə qoyulan yüksək vergi dərəcələri deyildir. Bu, ilk növbədə vergilərin yığılmasında yol verilən ciddi nöqsanlarla bağlıdır. Bu gün Azərbaycanın vergi xidməti orqanları da əhalinin gəlirlərini izləmək, onun dinamikasını və strukturunu araşdırmaq

imkanlarından çox uzaqdır. Faktiki olaraq gəlirdən vergiləri tam ödəyənlər ancaq əsas iş yerlərində əmək haqqı olan orta gəlirli vətəndaşlardır. Əhalinin digər gəlir mənbələri, məsələn, əmanətçiləri və səhmlərə görə dividendlər, mənzilə və digər əmlaka görə əldə etdikləri gəlirlər nəzərə alınmır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət çoxsahəli bir sahədir. Bura Azərbaycan Sahibkarlarının xarici ticarət sazişlərini, xarici müəssisələrin və xarici şəxslərin Azərbaycandakı fəaliyyətini, Azərbaycanın sahibkarlarının xarici ticarət əməliyyatlarını, Azərbaycan müəssisəsini və fiziki şəxslərin xarici ölkələrdəki fəaliyyətini aid etmək olar. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan problemlərin həllinin çözülməsi o qədər də asan məsələ deyildir ki, çünki onun həlli təkcə vergi ödəyicilərinin mənafeyi ilə deyil, həm də onunla bağlı olan xarici dövlətin mənafevləri ilə bağlıdır. Bilirik ki, hazırkı dövrdə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində hər hansı bir müəssisə, şirkət və ya təşkilat istənilən ölkədə kommersiya və digər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilər. Həmçinin öz vəsaitlərini investisiya kimi müxtəlif ölkələr qoya və orada müəyyən bir əmlaka malik ola bilmə imkanı qazanmış olar. Bu zaman vergiqoyma mexanizmi elə tətbiq olunmalıdır ki, ikiqat vergiqoymaya şərait yaranmasın. Bu hallarda kapitalla vergiqoyma elə tənzimlənməlidir ki, o dəqiq olsun və eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem elə yaradılmalıdır ki, bu şirkətlərin müəssisə və təşkilatların və yaxud fiziki şəxslərin vergiqoymadan kənar qalması halları istisna olunsun. Bunun üçün hər bir ölkə xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında öz vergi hüquqlarının müdafiəsini bu göstəricilər əsasında stimullaşdırır;

- xarici ölkələrdə gəlir mənbəyinə, daşınmaz əmlaka və s. malik olan vətəndaşların müvafiq vergilərə cəlb edilməsi üçün qanunvericilikdə uyğun dəyişikliklər aparılmalıdır.

- vergiqoyma məqsədilə «transfer qiymətlərinin» tənzimlənmə qaydaları bir-birindən asılı olmayan «müstəqil agent qaydasında» partnyorların sazişlərində göstərilən qiymətlərlə müqayisə edilməklə müəyyən edilən «sorgu qiymətləri» əsasında həyata keçirilməlidir.

- «milli» vergi ödəyicisinə vergi ödənişi tələbnamələri təqdim edərkən vergi məbləğindən «xarici vergilər» çıxılmalı və ya xaricdə ödənilən vergilərin vergi ödəyicisinin vergiqoyma bazasını müəyyən edərkən çıxılan xərclərə xaricdə ödənilən vergi məbləği də daxil edilməlidir və yaxud vergi ödəyicisinin vergi öhdəliyindən xaricdəki gəlirləri tam çıxılmalıdır.

- Respublikamız öz milli vergi ödəyicisinin hər cür gəlirinə vergiqoyma hüququna malik olmaq və onu reallaşdırmaq üçün istənilən digər dövlətlərin də öz ərazisindəki müvafiq ödəyicisinin hər cür gəlirinə vergiqoyma hüququnu tanımalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən göstəricilərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin qənaətbəxş olmadığını torpaq vergisindən daxilolmalara da aid etmək olar. Dünya praktikasına uyğun olaraq onun dövlət büdcəsində rolu yaxın gələcəkdə o qədər də əhəmiyyətli olmayacaqdır.

Milli iqtisadiyyatın sahə quruluşunun optimal məzənnəsinin, eləcə də konkret əmtəə, iş və xidmətlərin stimullaşdırılması üçün dövlət vergisi güzəştləri praktikasından təsirli vasitə kimi istifadə edilməlidir. Hazırda vergidən yayınma halları ilə mübarizə son həddə çatdırılmalı, əhalinin, digər müəssisə və təşkilatların şüurlu olaraq vergi qanunvericiliyinə əməl etmələri üçün vergi orqanları təsirli və şüurlu bir orqan kimi nəzarəti gücləndirməlidirlər.

Təbiidir ki, bu sadalanan problemlər respublikamızın iqtisadi həyatında öz mənfi təsirini göstərir. Bunların həll edilməsi büdcə – vergi siyasətini həyata keçirən orqanların qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Mövcud problemlərin həlli üçün iqtisadi siyasətin dəqiq müəyyənləşdirilmiş strateji və taktiki istiqamətləri olmalıdır.

Qeyd olunanlar nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızda iqtisadi islahatların genişlənməsi təkcə vergi qanunvericiliyində və vergi sistemində deyil, həm də respublikanın vergi xidməti orqanlarının fəaliyyətində də uyğun dəyişikliklər aparılmasını tələb edir.

Respublikanın iqtisadi sisteminin miqyasına uyğun olaraq hal-hazırda aparılan islahatlar vergilərin ukeyfiyyətə yeni yığılma yaradılmasını daha da aktuallaşdırmışdır. Belə ki, vergi xidmətinin orqanlarının işi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Bütün müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların vergi qanunvericiliyi qarşısında bərabərliyinə əməl olunmasına riayət edilməlidir.
2. Vergi ödəyicilərindən vergi tutmaq və toplamaqla yanaşı onları lazımi informasiya ilə təmin etməli, vaxtılı-vaxtında məsləhətlər verməli, onların maliyyə fəaliyyətinin və vergi planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə kömək etməlidir.
4. Vergi qanunvericiliyini bilərəkdən pozanlara qarşı prinsipial, peşəkar və bərişmaz mübarizə aparmasıdır.
5. Vergi xidməti sistemində əsaslı təşkilatı dəyişikliklər aparmalı, son illərdə özünü doğrultmayan strukturlardan imtina edilməli və dünya təcrübəsində vergi fəaliyyəti sahəsində uğurla sınaqdan çıxmış metodlara üstünlük verilməlidir.
6. Vergi xidmət sistemində təşkilatı dəyişikliklər apararkən ilk növbədə vergi daxilolmalarının artırılması üçün böyük ehtiyatlar olan iqtisadi fəaliyyət sahələrində aşq aparacaq peşəkar vergi işçilərinin hazırlanmasına diqqət artırılmalıdır.
7. Aparıcı vergi ödəyiciləri ilə işləmək üçün vergi orqanlarında ixtisaslaşdırılmış vergi nəzarəti xidməti yaradılmalı, onların fəaliyyəti həm rayon (şəhər), həm də respublika vergi müfəttişliyi səviyyəsində əlaqələndirilməlidir.
8. Vergi xidməti sistemində kompyuter şəbəkəsi və məlumat bazasının tətbiqi əsasında vergiqoyma fəaliyyətinin prinsipə yeni texnologiyası yaradılmalı vergi xidməti orqanları müasir kompüter texnikası ilə təchiz olunmalı, onların daxili və beynəlxalq informasiya şəbəkəsinə qoşulması təmiq olunmalıdır.
9. Vergi ödəyicilərinin ümumdövlət uçotu və onların üzərində nəzarət sistemi yaradılmalı, əldə olan məlumatlar Daxili İşlər Nazirliyinin Gömrük

Komitəsinin və digər orqanların məlumat bazası ilə əlaqələndiriləcək müqayisə edilməlidir.

10. Vergi qoyma metodikası keyfiyyətə təkmilləşdirilməli, rayon vergi müfəttişliklərini təşkilati-metodiki cəhətdən fasiləsin təmin etmək üçün Respublika Vergi İnspeksiyasının bir neçə zonal orqanları yaradılmalıdır və vergi yoxlamaları aparmaq üçün müvafiq müəssisələrdən ibarət operativ işçi qrupları yaradılmalı, vergi intizamını pozanlara diqqət daha da artırılmalı, vergidən yayınma metodları vaxtaşırı tədqiq olunmalı onların aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görülməlidir.

11. Birgə qanunvericiliyində aparılacaq dəyişikliklərlə yanaşı vergi xidməti orqanlarında da ciddi islahatlar aparmalıdır.

12. Dövlət və sahibkarlıq və ayrı-ayrı vətəndaşlar vergi fəaliyyətində vergi münasibətlərində rəqib kimi deyil, hüquqları və və məsuliyyətləri tam reqlamentləşdirilmiş tərəfdaşlar kimi çıxış etməlidir.

13. Vergi xidməti orqanları bütövlükdə cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyi naminə fəaliyyət göstərməli, onlarla birgə işləməlidir.

14. Respublikanın bütün şəhər, kənd və qəsəbələri böyüklüyünə, əhalinin sayına, müəyyən iqtisadi göstəricilərinə və s. görə müəyyən sahələrə bölünəcək, az vergi ödəyicilərinin şəxsən tanıya bilən «sahə vergi müfəttiş» təyin olunmalıdır.

15. Vergi müfəttişliyi orqanlarının fəaliyyətinin düzgünlüyü üzərində daimi nəzarəti həyata keçirmək üçün daxili audit sistemi tətbiq edilməlidir.

16. Vergi xidməti işçinin statusu artırılmalı, bu iş sosial cəhətdən ən nüfuzlu və cəlbədicə peşəyə çevrilməlidir.

2.2. Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında potensial vergi mənbələrindən istifadənin əsaslandırılması

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin təşəkkülü əmlak bazarının inkişafına mühüm təsir göstərmiş, yeni fəaliyyət növləri yaranmış və mülkiyyət hüququ əldə etmiş vergi ödəyiciləri formalaşmışdır. Belə çoxmülkiyyətçilik isə mülkiyyətin dəyərinə və ölçüsünə münasib vergi siyasəti yeridilməsini labüd etmişdir. Mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı vergi obyektlərinin vergiyə cəlb edilməsində bazar münasibətlərinin mahiyyətindən irəli gələn vergitutma mexanizmlərinin tətbiqi zərurətini yaradır.

Ölkəmizdə əmlak vergisinin artımına nail olmaq məqsədi ilə xarici ölkə təcrübələri dərinlən öyrənilməli, ölkəmizin mövcud Ölkəmizdə əmlak vergisinin toplanması və bütçəyə köçürülməsi sahəsində müəyyən problemlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, bu gün əmlak vergisi bütçə daxilolmaları içərisində hələ də öz yerini tapmamışdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün həmin vergi növünün əhəmiyyəti bir daha açıqlanması, onun potensial mənbə olması nəzərə alınmalıdır. xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə onların tətbiqi mexanizmləri müəyyənləşdirilməlidir. Onu da qeyd edək ki, hər cür daşınmaz əmlakın vergiyə cəlb edilməsi bütün dünya ölkələrində dövlət bütçəsinin və yerli bütçələrin gəlirlərinin əsas mənbələrindən sayılır. Əksər ölkələrin bütçə gəlirlərinin 1-5 faizi əmlak vergisinin hesabına formalaşır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, ABŞ, Kanada, Portuqaliya və İtaliyada əmlak vergisinin yerli bütçə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 9-10 faizə çatır.

Respublikamızda bazar münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı ilə müxtəlif mülkiyyət hüququ əldə etmiş subyektlər formalaşmış, ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində böyük həcmdə müxtəlif əmlak növləri toplanmışdır. Bu isə toplanmış sərvətin dəyərinin ona sahib subyektlərdən dövlətə doğru hərəkətini təmin edən bölgü münasibətlərinin, yəni müvafiq vergi növünün tətbiqini şərtləndirir. Beləliklə, mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı bazar mexanizminin mahiyyətindən irəli gələn, bölüşdürücü, iqtisadi tənzimləmə və nəzarət aləti olan əmlak vergisinin formalaşmasını və tətbiqini obyektiv

zərurətə çevirir. Əmlak vergisi ölkəmizin vergi sisteminin mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Müasir dövrdə daşınmaz əmlak obyektlərinin vergiyə cəlb edilməsi mürəkkəb və spesifik fəaliyyət olub, dövlətin və yerli özünüidarəetmənin əsas özəyi olan bələdiyyələrin maliyyə sağlamlığının təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Vergi məqsədi üçün qiymətləndirmə üzrə mütəxəssislər qarşısında bu nöqtəyi-nəzərdən məsul vəzifələr durur. Onların əsas vəzifəsi vergiyə cəlb ediləli olan obyektlərin müəyyənləşdirilməsi və vergiyə düzgün cəlb edilməsindən ibarətdir. Vergi və yerli idarəetmə orqanlarının əsas vəzifəsi isə vergitutma sisteminin təşkili, daşınmaz əmlak obyektlərinin düzgün uçotu və qeydiyyatının qurulmasından ibarətdir.

Əmlak vergisinin tətbiqinin məqsədi və əhəmiyyətindən bəhs edərkən bir çox hallarda bu verginin yalnız büdcəyə vergi daxilolmalarının mühüm mənbəyi, vergi aləti kimi hesab edirlər. Bununla yanaşı əmlak vergisi cəmi zamanda vergiyə cəlb edilən əmlakın sahibləri fiziki və hüquqi şəxslər üçün həvəsləndirici və nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir. Belə ki, əmlak vergisinin tətbiqi müəssisələri öz balansında olan müxtəlif əmlak növlərindən daha səmərəli istifadə etməyə həvəsləndirir, artıq, istifadə olunmayan əmlakın təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinə, yaxud satılmasına sövq edir. Qeyd edək ki, təsərrüfat təcrübəsində əmlaka görə ödənişlərin tətbiqi əvvəllər də olmuşdu. Məsələn, 1970-ci illərin sonunda əsas istehsal fondları və dövriyyə vəsaitlərinə görə haqq (ödəmə) müəyyən edilmişdi. Lakin bu ödəmə əmlak vergisindən köklü surətdə fərqlənirdi. Fərq əsasən verginin dərəcəsinin, ən başlıcası isə ödənişin mənbəyindən ibarət idi. Buna görə də əmlak vergisini müəssisələrlə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqədə yeni bir təzahür hesab etmək olar. Büdcəyə bu ödənişin yeniliyi ilk növbədə onun vergi xarakteri daşmasındadır. Digər yeni cəhətlərdən biri əmlakın vergitutma bazasının müəyyən edilməsi üçün istifadə edilən, bazar münasibətlərinə xas olan prinsipçə yeni dəyər elementlərinin tətbiqindən ibarətdir. Əsaslandırılmış, peşəkarlıqla həyata keçirilmiş qiymətləndirmə düzgün vergitutmanın əsasıdır. Əmlak vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən

edilməsi zamanı əmlakın müxtəlif növləri və ona sahiblik xüsusiyyətləri, sərəncam verilməsi və idarə edilməsi nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə əsasən müəssisələrin əmlakına görə və əmlakla bağlı sövdələşmələr (alqı-satqı) üçün vergilər nəzərdə tutulmuşdur. Əmlak vergisi, onun hesablanması və ödənilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Vergitutma obyekti fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan tikililərin, hüquqi şəxslərin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyəri hesab edilir. Yuxarıda adı çəkilən obyektlərin qalıq dəyəri onların balansda qeyd edilən ilkin bərpa dəyərinə amortizasiya normalarına əsasən hesablanmış köhnəmə çıxılmaqla müəyyən edilir. Müəssisələr əmlak vergisini onların orta illik qalıq dəyərinin 1%-i həcmində ödəyirlər.

Hal hazırda mühüm və məsul bir mərhələ əmlakın ilkin bərpa yaxud alınma dəyəri ilə müəssisənin balansına götürülməsidir. Məhz bu zaman bir çox hallarda əmlakın real dəyəri düzgün uçota alınmır, onun dəyəri təhrif edilir. Nəticədə isə vergi tutma bazası əmlakın dəyərindən bu və ya digər tərəfə kənarlaşır, bu da öz növbəsində əmlak vergisinin və müvafiq olaraq büdcəyə daxilolmaların əksər hallarda azalmasına gətirib çıxarır. Belə vəziyyətin yaranmasının qarşısının alınması üçün isə əmlak yalnız real bazar dəyəri ilə balansda götürülməlidir.

«Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu bir sıra hallarda əmlakın mütləq qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman qiymətləndirmənin nəticələri hamı tərəfindən qəbul edilən və həmin bazar dəyəri nəzərdə tutulan hallarda vergiyə cəlb etmə bazası kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, Qanunla əmlakın bazar dəyərinin başqa əsaslarla müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmamışdır.

Vergi məəcəlləsinə əsasən əmlak vergisi müəssisənin anbarındakı hazır məhsullara, istehsal ehtiyatlarına, mallara (alınb-satılmaq üçün əmtəələr) bitməmiş istehsal qalıqlarına və yarımçıq tikililərə, habelə qeyri-maddi aktivlərə şamil edilməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, əmlak vergisi yalnız daşınmaz əmlak

obyektlərinə tətbiq edilir. Müzakirə, bəzən isə mübahisə doğuran bir məsələ də ayrı-ayrı əmlak növlərinin birbaşa əmlak vergisinə cəlb edilməsi ilə yanaşı, dolayı yolla da onların dəyərinin vergiyə cəlb edilməsi məsələsidir. Konkret misalla belə hallardan birini açıqlayaq. Məsələn müəssisə öz xalis gəlirini (mənfəəti) hesabına yeni əsas vəsaitlər alaraq (tıkərək) istifadəyə verir. Həmin əmlakın alınması (tıkilməsi) ilə bağlı xərclər artıq mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi hesablanarkən vergitutma bazasına daxil edilir. İstifadəyə verilmiş əsas fond obyektinə əmlak vergisinə cəlb edilərkən isə həmin vergi ödənişləri nəzərə alınmır. Vergi ödəyiciləri əlbəttə ki, belə ödənişlərin nəzərə alınmasını və bunun vergilərin ümumi həcmində əvəzləşdirilməsini istəyərdilər. Lakin nəzərə alsaq ki, əmlak vergisinin dərəcəsi kifayət qədər aşağı, onun təyinatı isə həmin fondlardan daha səmərəli istifadəyə yönəldilmişdir, göstərilən verginin saxlanılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında son illərdə əmlak vergisinin həcmi və ümumi vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Lakin bununla belə, istər əmlak vergisi üzrə büdcə daxilolmalarının ümumi məbləğini, istərsə də onların büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bunların səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmək olar.

1. Müəssisə əmlakının düzgün qiymətləndirilməsinin ilkin bazası əsas vəsaitlərin ilkin (alınma) dəyərinin düzgün müəyyən edilməsidir.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bir çox hallarda yeni alınmış (tıkilmiş) əsas vəsait obyektlərinin dəyəri onların real bazar dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olur. Belə vəziyyət dövlət müəssisələrində daha çox müşahidə olunur obyektiv və subyektiv səbəblərdən «baha» maşın və avadanlıqlar alınması, tıktının smeta dəyərinin şişirdilməsi yolu ilə baş verir.

2. Müəssisələrin əmlakının mövcud dəyərinin onların real qiymətindən kənarlaşmasında müəyyən «xidmət» əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi tədbirlərinə məxsusdur. 1993, 1994 və 1996-cı illərdə respublikamızda əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində müəssisələrin əsas fondları-

nın balans dəyəri onların mövcud bazar qiymətlərinə müəyyən qədər yaxınlaşdırılsa da, hər üç yenidən qiymətləndirmə kompaniyalarında həm metodiki, həm də texniki səhvlərə yol verilmişdi. Bəzi müəssisələrdə əsas fondların balans dəyəri əmsallara uyğun olaraq yenidən qiymətləndirilsə də, onların köhnəmə dəyəri yenidən qiymətləndirilməmiş, bu isə həmin obyektlərin qalıq dəyərinin əsassız olaraq təhrif olunmasına səbəb olmuşdur. Bu isə amortizasiya prosesinin lüzumsuz olaraq uzanmasına gətirib çıxarmışdır.

3. Müəssisə əmlakının dəyərinin onların bazar dəyərində uyğun gəlməməyinin səbəblərindən biri son illərdə əsas fondların açıq metodla yenidən qiymətləndirilməsinin aparılmamağı olmuşdur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin, habelə Rusiya və digər MDB ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, əsas fondların dəyəri müntəzəm olaraq və qiymətləndirmə metodunun müəssisələr tərəfindən sərbəst seçilməsi yolu ilə yenidən qiymətləndirilməlidir.

4. Müəssisələrin əsas fondlarının dəyərinin düzgün müəyyən edilməsinin mühüm amillərindən biri özəlləşdirmə nəticəsində yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının düzgün müəyyən edilməməyidir.

Respublikamızda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmlakının özəlləşdirilməsi və xüsusi mülkiyyətə verilməsi zamanı daha çox nöqsanlara yol verilmişdi. Hazırda özəlləşdirilən dövlət əmlakının qiymətləndirilməsi ölkə Prezidentinin 23 dekabr 2000-ci il tarixdə təsdiq etdiyi «Əsasnamə»yə müvafiq olaraq müəssisənin özəlləşdirmə komissiyası tərəfindən əmlakın inventarlaşdırılması əsasında həyata keçirilir. (19) Zəruri hallarda komissiyanın işinə peşəkar qiymətləndiricilər cəlb olunurlar. Bu mərhələdə işlərin düzgün təşkili, qiymətləndirmə ilə məşğul olan mütəxəssislərin obyektivliyi və səriştəliliyindən çox şey asılıdır.

Yuxarıda şərh olunan və digər hallar nəticəsində müəssisələrin əsas fondlarının dəyərinin düzgün qiymətləndirilməməyi nəticəsində onların normal iqtisadi fəaliyyəti pozulur, fond yığıcı göstəricisi aşağı düşür, amortizasiya ayırmaları bazası təhrif olunur.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən əmlak vergisi sisteminin təhlili göstərir ki, Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi ilə sabit və sadə vergi sistemi formalaşmışdır və bu işlər fasiləsiz olaraq davam etdirilir. Belə ki, əmlak vergisinin dərəcəsi kifayət qədər aşağıdır və bu sahibkarların və xarici investorların bu sahəyə investisiyalar yatırmağa və nəticədə sahənin inkişafına əlverişli şərait yaradır. (80)

Vergilər, o cümlədən əmlak vergisi həvəsləndirici xarakter daşmalıdır. Həyata keçirilən islahatların vergi metodları ilə dəstəklənməsi nəticəsində son 10 ildə kənd təsərrüfatı dinamik inkişaf etdi. Əgər 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu hər il 10-12% azalırdısa, 1996-cı ildən başlayaraq (1997-ci il istisna olmaqla) bu göstərici artmağa başladı. Bunun nəticəsidir ki, hazırda respublikamızın kənd təsərrüfatı müəssisələri əksər məhsullar üzrə daxili ehtiyacı ödəyir, hətta bəzi məhsulları ixrac edir.

1995-ci başlayaraq Respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maraqlarının qorunması və fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək göstərmək məqsədilə dövlət tərəfindən müntəzəm olaraq həvəsləndirici tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün son illər əlverişli vergi mühiti yaradılması üzrə bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” 22 mart 1999-cu il tarixli Fərmanına uyğun olaraq, «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında» Qanuna əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları 5 il müddətinə əmlak və digər vergilərdən azad edilmişlər və yalnız torpaq vergisi ödəyirdilər. Qanun qəbul edilərkən əvvəlki vergi borcları da silinmişdi. Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə verilmiş vergi güzəştlərinin müddəti 01 yanvar 2004-cü ildən daha 5 il müddətinə uzadılmışdır. 2009-cu ilin əvvəlindən isə həmin güzəştlərin müddəti daha 5 il müddətinə yenidən uzadılmışdır. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı

istehsalçıları 2009-2011-ci illərdə 381,3 milyon manat məbləğində vergi və ödəmələrdən azad olmuşlar.

Cədvəl 2.3

2008 -2014-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına vergi güzəştləri

İllər	Vergi güzəştlərinin məbləği, mln. Manat
2008	56,8
2009	63,7
2010	70,8
2011	64,3
2012	61,2
2013	64,6
2014	67,5

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin materialları əsasında tərtib edilmişdir

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə ləğv olunmuş kənd təsərrüfatı müəssisələrinin dövlət büdcəsinə, büdcədən kənar dövlət fondlarına, dövlət banklarına və digər dövlət idarələrinə olan vaxtı keçmiş borcları silinmişdir.

Əmlakın vergiyə cəlb edilməsi zamanı ən məsuliyyətli və peşəkarlıq tələb edən mərhələ vergiyə cəlb etmə bazasının müəyyən edilməsidir. Vergiyə cəlb etmə bazasının hesablanması iki növ dəyərin ilkin bərpa və bazar dəyərində əsaslanma bilər.

İlkin bərpa dəyəri—daşınmaz əmlak obyektinin balansə götürüldüyü dəyərdir. Bu dəyər obyektin alınması, tikilməsi, qurulması və ya istehsal dəyəri ola bilər. İlkin bərpa dəyəri əmlakın bazar dəyərindən çox, az və ya ona bərabər ola bilər.

Aşağıdakı cədvəldə bazar dəyəri və ilkin bərpa dəyərlərinin müxtəlif nisbətləri və bunlardan asılı olaraq vergitutmanın səviyyəsi qiymətləndirilir. 2.4 cədvəlindən görüldüyü kimi vergitutma səviyyəsinin reallığı vergiyə cəlb edilən

obyektlərin yaradılmasına, təkrar istehsalına və əvəz edilməsinə çəkilən faktiki xərclərin orta bazar xərcləri ilə üst-üstə düşməsi zamanı özünü göstərir. Bu zaman bazar və ilkin bərpa dəyərləri də üst-üstə düşürlər.

Cədvəl 2.4

İlkin bərpa və bazar dəyərlərinin nisbətlərinin vergiyə cəlb etmənin səviyyəsinə təsiri

Nisbət	Şərt	Vergi nəticəsi
Bazar və ilkin bərpa dəyəri bərabərdir	Obyektin yaradılmasına, təkrar istehsalına və əvəz edilməsinə çəkilən faktiki xərclərin orta bazar xərcləri ilə mütləq üst-üstə düşməsi	Vergitutma səviyyəsi realdır
Bazar dəyəri ilkin bərpa dəyərindən böyükdür	Obyektin bazardakı dəyəri onun yaradılmasına, təklif əlverişli yerləşdirilmə səbəbindən çəkilən faktiki xərclərdən böyükdür	Vergitutma səviyyəsi endirilmişdir
Bazar dəyəri ilkin bərpa dəyərindən kiçikdir	Müasir şəraitdə əmlak daha mükəmməl və qabaqcıl texnologiyalar hesabına, daha ucuz və keyfiyyətli materiallar hesabına yarıdır, əkrar istehsal edilir və ya əvəz edilir. Yeni əmlakın yaradılması prosesi yüksək iqtisadi göstəricilərlə xarakterixə olunur	Vergitutma səviyyəsi yüksəldilmişdir.

Yuxarıdakı nisbətlər və səviyyələr müəssisənin mühasibat uçotu məlumatları əsasında, yaxud müstəqil qiymətləndirici tərəfindən müəyyən edilə bilər.

Bərpa dəyəri (obyektin təkrar istehsal dəyəri) hər hansı obyektin fiziki və mənəvi köhnəlmə nəzərə alınmadan, eyni arxitektör və planlaşdırma üsulu ilə dəqiq surətinin yaradılması üçün cari qiymətlərdə çəkilən xərcləri bildirir.

Bir qayda olaraq bərpa dəyərinin hesablanması üçün obyektin (əsasən tikintinin) bir vahidinin (məs. 1 kubmetr həcmının, yaxud 1 kvadratmetr sahəsinin) dəyəri göstəriciləri, yaxud çevirmə əmsallarından istifadə edilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə 1998-ci ildə tikintidə çevirmə əmsalı 1981-ci il qiymətlərinə nisbətən qəbul edilmişdir. Təəssüf ki, ötən dövr ərzində bu əmsallar yenidən hesablanaraq təsdiqlənməmişdir.

Əmlakın vergitutma bazasına təsir göstərən amillərdən biri onlara hesablanmış köhnəlmənin, yaxud amortizasiya ayırmalarının həcmidir. Amortizasiya ayırmaları əsas vəsait obyektləri üzrə normaların onların qalıq dəyərinə

tətbiq etməklə hesablanır. Əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə illik amortizasiya normaları Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəllə»sinin 114-cü maddəsində göstərilmişdir. Müəyyən edilmiş amortizasiya normalarının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Məcəllədə yalnız onların maksimum həddi göstərilmişdir. Müəssisədə qəbul edilmiş uçot siyasətinə əsasən amortizasiya normalarının aşağı və ya yuxarı həddi götürülə bilər.

Göründüyü kimi, əmlakın vergitutma bazasının düzgün müəyyən edilməsi xeyli dərəcədə amortizasiya ayırmalarının düzgün hesablanmasından asılıdır. Çünki, vergi məcəlləsinə əsasən vergi tutma bazası obyektin qalıq dəyəri kimi müəyyən edilmişdir. Qalıq dəyəri isə ilkin bərpa dəyərindən amortizasiya ayırmalarının çıxarılması yolu ilə müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox müəssisələr əsas fondlar üçün sürətli amortizasiya tətbiq edirlər. Bu zaman əmlakın qalıq dəyəri nisbətən qısa müddətdə sifira endirilir və müəssisələr əmlak vergisi ödənişlərini müəyyən qədər azaltmış olurlar. Belə manevr müəssisələrə öz əsas fondlarından istifadəni yaxşılaşdırmağa, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş fondların yenisi ilə əvəz edilməsinə imkan verir.

Əmlakın vergiyə cəlb edilməsi və bununla bağlı onun vergitutma bazasının müəyyən edilməsi zamanı ayrı-ayrı əmlak növlərinin real dəyərini onların istehsal, elmi-texniki, investisiya, innovasiya və kommersiya potensialı mövqeyindən nəzərə almaq lazımdır.

Torpaqdan səmərəli istifadənin tənzimlənmə konsepsiyası iqtisadi mexanizimlərdən səmərəli istifadəni araşdırır. İqtisadi mexanizimlər torpaqdan səmərəli istifadənin iqtisadi stimullaşdırılması metodlarını, torpağa təsərrüfatsız münasibətə görə iqtisadi sanksiyaları, torpaq münbitliyinin aşağı düşməsinə, həmçinin torpaq quruculuğu işlərinə aparılmasında görülən tədbirlərin maliyyələşməsi və kompensasiya ödəmələri özündə cəmləşdirməlidir. Onlar regionlardakı şəraitə uyğun olmalıdır. Təklif edilən konsepsiya torpağın keyfiyyətindən aslı olaraq torpaq ödəmələrinin konsepsiyasını, yerləşdiyi sahəni, təsərrüfat yerlərinin tərkibi və istifadə

növlərini, səlahiyyətlərin həcmində cəmləşdirir, bu işdə qiymətin əmələ gəlməsi prosesinə təsir göstərən amilləri və tendensiyaları nəzərə alır, həmçinin torpağın münbitliyinin itkisi, eroziyanın inkişafı, torpaq və təbiətin qorunması qanunvericiliyinin pozulması üçün cərimələr təyin edir.

Azərbaycanda torpaq resurlarından istifadə vəziyyətinin tədqiqi və retrospektiv təhlili aqrar münasibətlərin inkişaf meyillərini aşkara çıxarmağa imkan verdi. Onlar torpaqların mülkiyyət formaları üzrə yenidən bölüşdürülməsindən və çoxkuladlı təsərrüfatın formalaşmasından ibarətdir. Bu zaman real istiqamət kimi müxtəlif təsərrüfat ukladlarının paritet inkişafı götürülür. Bu və ya digər ukladın üstünlükləri və nöqsanları müxtəlif şəkildə özlərini biruzə verdiyinə görə, konkret sosial-iqtisadi və təbii şəraitlərdə ukladların nisbəti elmi cəhətdən elə əsaslandırılmalıdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək inkişafı təmin edilmiş olsun.

Tədqiqatlar göstərir ki, respublika üzrə bütövlükdə torpaqdan istifadəyə görə haqq tədricən artır. Qanunvericiliklə son vaxtlarda qəbul edilmiş normativ dərəcələrə əsaslanan vergitutma sistemi cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsinə cavab vermir. Torpaq vergisinin indeksləşdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, vergi daxilolmaları artımının bu yolu artıq öz ömrünü başa vurmuşdur. Beləliklə, torpaq vergitutmasının bu sistemi nə ədalətli, nə də səmərəli vergitutmanı təmin etmir və vergitutmanın digər prinsiplərinə keçid tələb olunur. Kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm metodu torpağa görə ödənişlərin vergi, icarə haqqı və kompensasiya ödənişləri şəklində qaydaya salınmasıdır. Bunun əsas amili ödənişlərin yalnız torpaq sahəsinin keyfiyyət və yerləşməsinin ümumi yayılmış xüsusiyyətləri əsasında deyil, həm də torpaqdan istifadənin regional şəraiti və spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla differensasiya olunması sayılır.

Qiymətləndirmə prosesi hər hansı torpaq sahəsinin dəyəri haqqında mütəxəssisi, yaxud ekspert qrupunun biliyə, təcrübəyə, həmçinin müəyyən yanaşmalara, prinsiplərə və metodlara əsaslanan fikri, yaxud sənədli rəyidir. Torpa-

ğın qiymətləndirilməsi prosesi zamanı da qiymətləndirmə fəaliyyətinə xas olan ümumi prinsiplər əsas götürülür.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, bütün bu prinsiplər üçün ümumi cəhət onların baxılan obyektə dəyərinə deyil, onun faydalılıq dərəcəsinə və məhsuldarlığına (səmərəliliyinə) təsir edirlər.

Torpağın qiymətləndirilməsi təcrübəsində mütəxəssislərin aldığı nəticəni iki fərqli yanaşma ilə ifadə edirlər:

— torpağın normativ qiyməti (qeyri-bazar yanaşma)

— əmlak hüququnun dəyəri (o cümlədən bazarın dəyəri)

Göründüyü kimi bu anlayışlar həm iqtisadi məzmununa, həm də mahiyyətinə görə tamamilə başqa-başqa nəticələri ifadə edirlər.

Torpağın qiymətləndirilməsinin ümumi müddəaları Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin 94-cü maddəsi (Torpağın qiymətləndirilməsi) ilə müəyyənləşdirilmişdir. Həmin maddəyə əsasən təbii resurs kimi torpaq sahələri torpaq haqqının məbləğini, torpağın dəyərini və rüsumların həcmi müəyyən etmək, habelə torpaq dövriyyəsi prosesini tənzimləmək məqsədilə qiymətləndirilir. Torpağın qiymətləndirilməsində torpağın normativ qiymətindən və bazar qiymətindən istifadə olunur. Torpağın normativ qiyməti torpaq sahəsinin təbii və iqtisadi potensialına ekvivalent götürülən dəyər göstəricisidir. Normativ qiymət torpaq kadastr məlumatları, o cümlədən keyfiyyət və iqtisadi qiymətləndirmə göstəriciləri əsasında keyfiyyət qrupları üzrə diferensial gəlirə görə təshih əmsallar tətbiq edilməklə Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, torpağın normativ qiymətindən bir meyar kimi istifadə olunması mövcuddur. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə torpağın normativ qiymətindən meyar kimi aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

- torpaq sahələri mülkiyyətçilərdən geri alındıqda və ya müsadirə edildikdə;

- torpaq sahələri alınıb-satıldıqda, girov (ipoteka) qoyulduqda, nizamnamə (pay) fonduna və icarəyə verildikdə, sığorta edildikdə;

- kənd təsərrüfatı torpaqları vergiyə cəlb edildikdə;
- torpaq sahəsi bir kateqoriyadan başqa kateqoriyalara keçirildikdə.

Torpağın normativ qiymətinin düzgün müəyyən edilməsi xeyli dərəcədə torpaq kadastrının tətbiqindən, kadastr qiymətləndirilməsinin dəqiqliyindən asılıdır.

Ölkə qanunvericiliyinə görə dövlət torpaq kadastrı dedikdə, torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçuotu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusu başa düşülür.

Hazırda Respublikamızda torpağın normativ qiymətinin müəyyən edilməsinin vahid sistemi işlənmişdir. Bu sistemə uyğun olaraq 1 ha. torpağın normativ qiyməti torpaqların (əkin, dincə qoyulmuş və çoxillik əkinlər üçün) aqroistehsalda keyfiyyət qrupları üzrə tapılmış diferensial gəlirlərinin (man./ha) bir insan nəslinin orta ömür müddətinə (100 il) vurulması yolu ilə tapılır.

Torpaq kadastrının tətbiqi kənd təsərrüfatı istehsalının başlıca vasitəsi olan torpaqdan istifadəni daha da yaxşılaşdırmağa yönəlmişdir. Torpaq kadastrının tərkib hissəsi olan torpaqların bonitirovkası rayonların və təsərrüfatların ayrı-ayrı hissələrinin (briqadalar, tarlalar) torpaq sahələrini onların məhsuldarlığına, yəni yem sahələrinin orta məhsulveriminə görə müqayisə etməyə; torpaqların münbitliyinin nisbilik səviyyəsini müəyyən etməyə və istehsalın düzgünlüyünü, onun yerləşməsini və ixtisaslaşmasını aşkar etməyə imkan verir.

Bütün bunlara baxmayaraq torpaq da əmlak növüdür. O, əmlak bazarında alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama, girov, miras obyektinə ola bilər, ona sərəncam verilməsində mülkiyyətçilər sərbəstdirlər. Bu mənada torpağın normativ qiyməti ilə yanaşı onun bazar qiyməti də mövcuddur ki, bunun da formalaşması əsasları müəyyən edilmişdir. Torpağın bazar qiyməti torpaq əqdlərinin növlərindən, satışın formalarından, satış obyektinin təyinatından,

torpaqların hüquqi statusundan, rejimindən və normativ qiymətindən, habelə tələb və təklifdən asılı olaraq formalaşır.

Bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələri bilavasitə satıldıqda qiymətlər tərəflərin razılığı ilə bazar məzənnələri nəzərə alınmaqla, hərrac və müsabiqə vasitəsilə satıldıqda isə bazar məzənnəsi nəzərə alınmaqla mülkiyyətçi ilə satışın təşkilatçıları arasında razılaşma əsasında torpağın normativ qiymətindən az olmamaq şərti ilə müəyyən olunur.

Torpaq sahələri dövlət və ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə mülkiyyətçilərdən əvəzi ödənilməklə alındıqda onların qiyməti müstəqil qiymətləndiricilərin (ekspertlərin) rəyi nəzərə alınmaqla tərəflərin razılığı əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Torpaq sahələri (xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar istisna olmaqla) bağışlandıqda, dəyişdirildikdə və vərəsəliyə verildikdə onlar normativ qiymətdən az olmamaq şərti ilə qiymətləndirilir.

Mütəxəssislərin tərkibinə iqtisadçılarla yanaşı kənd təsərrüfatı, kartoqrafiya və informasiya texnologiyaları üzrə peşəkar biliyə malik şəxslər daxil edilməlidir. Qiymətləndirmə fəaliyyətində mühüm alətlərdən biri kompüter texnikası sayılır. Onun tətbiqi dərin təhlil aparmaq və hesablamaları sürətləndirməyə imkan verir.

III FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI.

3.1 Bütçə gəlirlərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bütçə gəlirlərinin idarə olunmasının həm təşkilati, həm hüquqi və həm də iqtisadi tərəfləri və mexanizmləri vardır. Burada dövlət büdcəsi, onun yerinə

yetirilməsi, vergilərin toplanması, zəruri ödəmələr, dövlətin daxili və xarici borcları, onların tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütçə gəlirlərinin idarə edilməsində aşağıdakı problemlər diqqət mərkəzində durmalıdır:

- vahid dövlət bütçə sisteminin strateji istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması;

- dövlət bütçəsinin tərtib olunması və icrasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi;

- dövlət bütçə sabitliyinin təmin edilməsi və onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqələndirilməsi;

- maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi;

- maliyyə resurslarının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının öncül sahələrində təmərküzləşməsi;

- ölkənin iqtisadiyyatına xarici kreditlərin cəlb edilməsi məqsəduyğunluğunun müəyyən edilməsi;

- bütçə planlaşdırılması və maliyyələşdirmə işlərinin təkmilləşdirilməsi;

- bütçə vəsaitlərindən və bütçədən kənar dövlət fondlarından səmərəli və məqsəduyğun istifadə üzərində dəqiq nəzarət-idarəedici sistemin yaradılması;

- dotasiya və subsidiyaların həcmnin dəqiq müəyyən edilməsi və əsaslandırılması;

- bütçə siyasətinin qiymət siyasəti ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsi;

- bütçəyə ödəniş və ayırmaların düzgün, tam və vaxtında həyata keçirilməsi üzərində nəzarət; on ikincisi, müəssisənin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi və əlaqədar olaraq maliyyə menecmentinin əhəmiyyətinin artırılması.

Bütçə resurslarının idarə olunmasında dövlət vergi xidmətləri, maliyyə nazirliyi və dövlət gömrük xidməti orqanları əhəmiyyətli dərəcədə rola malikdir.

Burada ayrı-ayrı şirkətlərin və müəssisələrin maliyyə menecmenti əhəmiyyətli dərəcədə iş görməlidir. Maliyyə menecmentinin başlıca məsələləri aşağıdakılardır:

1. Şirkət və firmaların maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. Burada şirkət və firmaların maliyyə baxımından idarə edilməsində maliyyə planlarının maliyyə baxımından idarə edilməsində maliyyə planı, istehsalın həcmi və satışı üzrə planların işlənilib hazırlanmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin planlar və yaxud plan tapşırıqları həmçinin şirkətin ayrı-ayrı bölmələri üzrə də müəyyən edilir. Burada maliyyə resurslarının formalaşması və istifadə edilməsinin idarə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.
2. Maliyyə resurslarının investisiyalaşdırılması üzrə müvafiq məqsədəuyğun qərarların qəbul edilməsi. Çünki investisiyalaşdırma rəqabət qabiliyyəti məhsul istehsalına və satışına və bundan asılı olaraq mənfəətin artmasına müsbət təsir edən mühüm amildir. Bu baxımdan maliyyə menecmenti yalnız cəlb olunan vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi, maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi ilə deyil, həm də məhsul satışının həcmi və habelə investisiyalaşdırma üsulları (bank kreditləri hesabına, özlərinin xüsusi səhmlər və istiqrazları buraxmaq hesabına) ilə bağlıdır.
3. Şirkətin maliyyə fəaliyyətinin onun bütün xidmət strukturunun fəaliyyəti ilə koordinasiya edilməsi.
4. Maliyyə bazarında əlavə kapitalın əldə edilməsi özlərinin səhm və istiqrazlarının satışı üzrə məqsədyönlü maliyyə əməliyyatlarının aparılması.

Maliyyənin idarə edilməsi dövlət tərəfindən maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması, həyata keçirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üzrə bağlı olan tədbirlər sistemidir. Maliyyə münasibətləri digər iqtisadi münasibətlər kimi obyektiv xarakter daşısa da o, müəyyən təşkilati formada idarə olunmalıdır, çünki bu münasibətləri özü də müəyyən məqsədyönlü taktiki və strateji

məqsədlərə, müəyyən maliyyə proqramlarına uyğun gəlməlidir. Bundan başqa maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissələri olan büdcə, qiymət, vergi, kredit siyasəti bir-birinin tamamlamalıdır və bütövlükdə ümumi iqtisadi siyasətə uyğun gəlməlidir. Bunun nəticəsində maliyyə mexanizmi ünsürlərinin bir-birilə səmərəli halda uzlaşması baş verir. Maliyyənin idarə olunmasında maliyyə planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması və maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Burada xüsusi olaraq dövlət gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi və onların makroiqtisadi problemlərlə əlaqələndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, nəzərə almaq lazımdır ki, müasir iqtisadiyyat mürəkkəb iqtisadi sistem kimi fəaliyyət göstərir və onun strukturu getdikcə dəyişir və həmin struktura daxil olan hər bir subyektin iqtisadi, o cümlədən maliyyə mənafeyi də özünəməxsus qaydada yeni formalar alır. Lakin islahatların gedişi təcrübəsi göstərir ki, bu sahədəki, fəaliyyət və fəaliyyətin özünün obyekt müəyyən iqtisadi və siyasi risklərlə bağlı olur, bir çox hallarda bunun nəticəsində belə fəaliyyət son dərəcə neqativ nəticələrə gətirib çıxarır və milli dövlətçilik mənafeyi də ziddiyyət təşkil edirlər. Beləliklə, kimi onların istər fəaliyyəti və istərsə də fəaliyyət mövqeyi və statusu dəyişən xarakter daşıyır. Belə bir şəraitdə dövlətin tənzimləyici rolu son dərəcədə zəruri olur. Digər tərəfdən, xalq təsərrüfatında iqtisadi və texniki-texnoloji, maliyyə-kredit, xarici əlaqələr və digər sahələrdəki kəskin problemlər çoxaldıqca və onların həlli çətinləşdikcə iqtisadi məqsədlər və iqtisadi siyasətin tarazlaşdırılması zəruriyyəti meydana çıxır, bu isə dövlətin iqtisadi və təşkilati fəallığını tələb edir. Üçüncüsü, yuxarıda göstərilən və digər amillərlə əlaqədar oalraq (xüsusi olaraq vaxt amili) nəinki ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri, bütövlükdə dövlətin özü tez-tez dəyişən iqtisadi situasiyanı aydın görməyi bacarmalıdır. Təcrübə göstərir ki, islahatların gedişində bu sahədəki ciddi nöqsanlar iqtisadi qərarların gecikmiş və qeyri-ardıcıl halda qəbul olunmasına gətirib çıxarmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, indi iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər qeyri-adi olur və tez-tez təkrarlanır. Ona görə də gəlirlər

siyasətinin özü çevik olmalı və bu siyasətin özünə zəruriyyətdən irəli gələn düzəlişlər edilməlidir, buna müvafiq olaraq iqtisadi siyasət metodlarının qarşılıqlı kombinasiyası optimal şəkildə aparılmalıdır.

Müasir dövrdə ödəməmələr böhranının xroniki hala keçməsi, istehsalın həcmi və investisiya fəaliyyətinin aşağı düşməsi büdcə kəsinin minimuma endirilməsini, istehsal səviyyəsinin stabilləşməsini, maliyyə vəziyyətinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Yuxarıda göstərilən problemlərin kəskin şəkildə qoyulması digər kompleks məsələlərlə yanaşı müəssisələrin və dövlətin maliyyə sisteminin yeni şəraitə uyğun olaraq dəqiq formalaşmasını tələb edir. İndi maliyyə-vergi sahəsindəki çatışmazlıqlar əsasən aşağıdakılarla bağlıdır:

Birincisi, indii ayrı-ayrı müəssisələrin büdcəyə vaxtı keçmiş ödəmələri ilə dövlət borcu və büdcə kəsiri arasındakı əlaqə idarə olunmamazlıq səviyyəsindədir. Bu ən prinsipial məsələlərdən biridir, çünki qarşılıqlı maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi qarşılıqlı iddiaların və problemlərin meydana çıxmasının əsas mənbəyinə çevrilir; ikincisi, dövlətin büdcəsində, onun gəlir və məsrəf hissələrində müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin dəyər parametrlərinin, göstəricilərinin tam dolğunluğu ilə əks olunmadığı səbəbindən bu hal büdcə gəlirlərinin, büdcə xərclərinin və həm də büdcə kəsirlərinin səviyyəsinə mənfi təsir göstərir, orada öz əksini tam tapa bilmir; üçüncüsü, bunun və digər amillərin nəticəsində gəlirlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi müəyyən dərəcədə kortəbii şəkildə aparılır; dördüncüsü, dövlət gəlirlərinin elmi cəhətdən idarə olunmaması nəticəsində yeni kreditlərin verilməsi və onların geriyyə qaytarılması üzərində nəzarətin zəif olması və bu prosesin özünü sosial-iqtisadi baxımdan lazımi dərəcədə əsaslandırılmaması; beşincisi, xarici və daxili borcların, habelə dövlət öhdəliklərinin tənzimlənməsinin növbəti inflyasiya və təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə (cari dövrlə, cari qiymətlərlə) uyğunlaşdırılmaması, büdcə gəlirləri ilə xərclərin göstəriciləri üzrə parametrlərin qarşıdakı uzun müddət üçün proqnozlarının verilməsi işini çətinləşdirir. Bu sahədə lazımi nəzarəti həyata keçirməyə mane olur, bəzi hallarda korrupsiyaya gətirib çıxarır, bu prosesi

qaydaya salmaq məqsədilə məqsədyönlü düzəlişlər aparılmır; altıncısı, bir sıra ölkələrdən fərqli olaraq (Rusiya və Türkiyədən) Azərbaycan Respublikasında əvvəlki illərdə dövlət büdcəsinin işlənilib hazırlanması və qəbul olunması prosesi geniş şəkildə müzakirə olunmaması, bu isə onun göstəricilərini əsaslandırmağa, onun üzərində ictimai nəzarəti həyata keçirməyə imkan vermir, burada büdcədən kənar fond adlanan fondların formalaşması və istifadəsi sahəsində də müəyyən nöqsanlar və anlaşılmaqlar vardır. Bu sahədə mövcud olan vergiyə cəlb etmənin ağırlığı vergi ödəyicilərinin maliyyə stabilliyinə qeyri-qənaətbəxş təsir edir. Vergiyə cəlb etmənin normativ bazasının qeyri – stabil, mürəkkəbliyi əmək haqqının və mənfəətin artması, istehsal xərclərinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin əlavə artımı və bundan asılı olaraq mənfəətin müəssisələr (təşkilatlar) və büdcə arasında bölüşdürülməsi kimi məsələlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsinə imkan vermir.

Yaxın perspektiv üçün Azərbaycanın maliyyə imkanlarının müqayisəedilməz dərəcədə artması şübhəsizdir. Buna səbəb ölkənin Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft və qaz yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi nəticəsində hasilatın 2006-cı ildən başlayaraq ilbəil artması və dünya neft bazarında əlverişli konyunkturun yaranmasıdır. Mütəxəssislərin apardığı qiymətləndirməyə görə, ölkə hökuməti yaxın 20 ildə neft və qazın satışı nəticəsində 150-160 mlrd. dollar əldə edə bilər. Neft Fondunun missiyasına uyğun olaraq gözlənilən daxilolmaların bir hissəsi daxili maliyyə dövriyyəsi üçün sterilizasiya ediləcək və fondun əsas fəaliyyətinə uyğun olaraq beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarında idarə olunacaqdır. Bununla yanaşı, daxilolmaların əsas hissəsi həp Neft fondunun bilavasitə xərcləmələri, həm də büdcəyə ediləcək transfertlərin həcmində artımı nəticəsində ilbəil dövlət vəsaitinin böyük artımı ilə müşayiət ediləcəkdir. Onu da qeyd etmək ki, dövlət büdcəsinin özünün də neft şirkətlərindən yığılacaq vergilər hesabına artımı gözlənilir. ARDNŞ – in maliyyə imkanının artması isə bu şirkət vasitəsilə

inkişaf proqramlarının artmasına və mövcud təcrübəyə uyğun olaraq geniş çeşidi sosial obyektlərin inşasının da artması gözlənilir.

Büdcə gəlirlərinin idarə edilməsində koordinasiya və vahid mərkəzdən idarəetmə zəifdir. Lakin bununla biz heç də ifrat mərkəzləşməyə məruz qalan dövlət vəsaitinin idarəetmə sisteminin vahid mərkəzdən idarə olunmasını və koordinasiya edilməsini nəzərdə tutmuruq. Ona görə ki, ifrat mərkəzləşdirilmiş büdcə sistemi yerli maliyyə imkanlarının açılmasına və onların konkret iqtisadi nəticəyə çevrilməsi yönündə çox ciddi maneə kimi çıxış edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, koordinasiya problemlərinin də göz qabağında olmasını etiraf etmək lazımdır. Belə ki, buna misal olaraq hər bir növbəti ilin büdcə proqnozlarının formalaşması təcrübəsini göstərmək olar. Normal qaydada ifadə etsək, aydın olar ki, büdcənin ilkin göstəricilərinin ortalığa çıxarılması makroiqtisadi proqnozlara əsaslanır. Onu da qeyd etmək ki, məhz makroiqtisadi proqnozlar və yaxın perspektiv üçün müəyyənləşdirilən sosial-iqtisadi prioritetlər Maliyyə Nazirliyinə büdcə parametrlərinin aydınlaşdırılması üçün əsas verir. Lakin hesab edirik ki, Azərbaycanda proqnozlaşdırma işi xeyli zəif olub reallığı əks etdirmir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin səlahiyyətləri daxilində həll edilməli olan bu iş son illər həmin nazirliyin investisiya prioritetlərinin açıq-aşkar üstünlük təşkil etdiyi bir zamanda daha az əhəmiyyət əsb edir. Məsələn burasındadır ki, büdcə göstəricilərinin ilkin variantı daha çox ənənəvi olaraq «keçən ilki nəticəyə artım əlavəsi» xarakterinə malikdir. Bununla yanaşı, büdcə zərfində əksini tapmış 3 illik proqnoz göstəricilərinin necə ildən-ilə kəskin fərqlənməsi bunu bir daha sübut edir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış makroiqtisadi proqnoza söykənməyən dövlət maliyyə axını sistemi, aydındır ki, özündə real ehtiyacları əks etdirmir. Digər tərəfdən, rəsmi statistikanın ortalığa çıxardığı makroiqtisadi göstəricilər, xüsusilə gəlirlər statistikasına real vəziyyəti tam əks etdirmir. Bu isə o deməkdir ki, ölkə iqtisadiyyatında hesabatlılıq qlobal bir hesabatlılıq qlobal bir problemə çevrilmişdir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, çoxsaylı büdcə investisiya layihələri həm də Nazirlər Kabinetində

nəzərdən keçirilir və qəbul olunur. Subyektiv amillərin təsiri altında qəbul edilməklə büdcə vasitəsilə maliyyələşən investisiya layihələri həm koordinasiya baxımından zəif görünür, həm qısa və orta müddətli perspektivdə prioritetlərə uyğun gəlmir, həm də hesabatlılıq baxımından şübhə doğurur və ehtiyac duyulan xərclər şişirdilir.

Hesab edirik ki, yuxarıda sadalanan dövlət idarəetmə sistemində ciddi islahatlara ehtiyac vardır. Bunun üçün ilk növbədə Nazirlər Kabineti və Prezident administrasiyasının, eləcə də İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin və Vergilər nazirliyinin müvafiq məslə ilə bağlı rol və funksiyalarına aydınlıq gətirilməli və bunlar uyğun əsasnamələrdə əks etdirilməlidir. Digər tərəfdən, büdcə gəlirlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Belə ki, məlum olduğu kimi, vergi dərəcələrinin azaldılması uzunmüddətli dövrdə iqtisadi aktivliyi artırmaqla vergi bazasının genişlənməsinə və büdcəsinin vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur. Lakin bu zaman əsas problem iqtisadiyyatın hansı fazada olmasını düzgün müəyyənləşdirmək və buna uyğun olan optimal vergi dərəcələrinin müəyyənləşməsidir. Əks halda vergi dərəcələrinin azaldılması istiqamətində atılan addımlar uzunmüddətli dövrdə də lazımi effektiv verməyə bilər və büdcə daxilolmalarını müəyyən qədər azalda bilər. Odur ki, hökumət vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması və vergi sisteminin liberallaşdırılması istiqamətində siyasət yürütməli, vergi dərəcələrinin perspektivdə aşağı salınması ilə bağlı qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsinə üstünlük verməlidir. Vergi siyasətinin bütün parametrlər üzrə optimallaşdırılması effektiv iqtisadi tədqiqatlar, o cümlədən empirik tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilə bilər. Ona görə də hesab edirik ki, büdcə-vergi siyasəti üzrə iqtisadi tədqiqat bazasının gücləndirilməsi vacibdir.

Büdcə gəlirlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsində əsas istiqamətlərdən biri də vergi iqtizamının möhkəmləndirilməsindən ibarətdir.

Bunun üçün ilk növbədə vergi orqanlarının reputasiyasının sağlamlaşdırılmasına, vergitutmanın ədalətlik və obyektivlik prinsiplərinə riayət edilməsinə, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılmasına ehtiyac vardır. Vergi orqanlarında qulluğa qəbulun, digər bir sıra dövlət orqanlarında olduğu kimi, müsabiqə əsasında keçirilməsi vergi orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Son illər mütəxəssislər ƏDV inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində ƏDV bank hesabları sisteminin tətbiqini təklif edir. Lakin bu, bütöv bir sistemdir və onun tətbiqi müəyyən hazırlıq işləri, o cümlədən banklarla və vergi ödəyiciləri ilə izahat işlərinin aparılmasını, bir çox texniki məqamların həllini, eyni zamanda geniş maarifləndirmə kampaniyasının həyata keçirilməsini tələb edir. Əsas məsələ bu sistemin səmərəli işləməsi üçün mexanizmin işlənilib hazırlanmasındadır. Eyni zamanda, digər alternativ variantların da müzakirəsi tələb olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət gəlirlərinin formalaşmasında mühüm yeri olan bir vergiyə – ƏDV-yə münasibətdə yeni bir strategiyanın qurulmasından gedir. ƏDV bank hesablarının tətbiqi bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa və dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırmağa imkan verə bilər.

3.2 Dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında və idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf etdiyi bir şəraitdə xalq təsərrüfatının idarə edilməsində, xüsusən bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəzarət etmək əsas məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında, yeni dövlət idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, nəzarətin tamamilə yenidən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsas məsələlərdən biri hesab edilir.

Nəzarət sistemi içərisində əsas yeri maliyyə nəzarəti tutur. Onun dövlətin maliyyə siyasətini müvəffəqiyyətlə reallaşdırmaq, maliyyə ehtiyatlarından xalq təsərrüfatının bütün sahələrində effektiv istifadə edilməsini təmin etmək prosesində əhəmiyyəti böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin rolu daha da artır.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir. O, maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu, istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir. Odur ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin optimallaşdırılması istiqamətlərinin axtarılıb tapılması daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində saxlanılır

Bəzi iqtisadçıların fikrincə, maliyyə nəzarəti dedikdə, cəmiyyətdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün effektiv maliyyə siyasəti həyata keçirmək məqsədilə dövlətin və bələdiyyə qurumlarının pul fondlarının yığılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində fəaliyyət qanunçuluğu üzərində müvəkkil dövlət orqanları və təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdir. Göründüyü kimi, bu tərifdə maliyyə nəzarəti sadəcə olaraq nəzarət orqanlarının fəaliyyəti ilə eyniləşdirilir. Hesab edirik ki, bu tərif nəinki dövlət maliyyə nəzarətinin, hətta maliyyə nəzarətinin də mahiyyətini əks etdirmir.

Bir qrup iqtisadçılar isə hesab edirlər ki, geniş mənada dövlət maliyyə nəzarəti bütün səviyyələrdə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, eləcə də dövlət təşkilatlarının daxili nəzarət bölmələrinin iqtisadi subyektlər üzrə dövlət maliyyə axınlarının və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi prosedurlarında aşağıdakı pozuntuların aşkara çıxarılması, xəbərdarlıq edilməsi və aradan qaldırılması üzrə müvafiq normativ aktlarla müəyyən edilmiş fəaliyyətidir:

- 1) Büdcə prosesinin gedişində təşkilatın maliyyə –təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı, eləcə də dövlət maliyyə axınlarının

idarəedilməsinin istənilən bu və ya digər prosedurların yerinə yetirilməsi zamanı (o cümlədən də mühasibat uçotunun aparılması və mühasibat hesabatının tərtib olunması zamanı) qanunvericiliyə əməl olunmaması;

- 2) Dövlət təşkilatlarının və onların birliklərinin, dövlət iştirak etdiyi və ya xüsusilə dövlət fəaliyyəti ilə bağlı təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində nöqsanlar (bu baxımdan əmlak və öhdəliklərin, daha doğrusu dövlət maliyyə axınlarının dəyişməsi səbəb olan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivlik və məqsəd uyğun predmetinə nəzarət həyata keçirilir);
- 3) Dövlət pul və material resurslarının (kapitalların), eləcə də təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan və özgəninkiləşdirilən dövlət mülkiyyətinin qeyri-maddi obyektlərinin idarə edilməsindəki cəhd və sui-istifadələr;
- 4) Dövlətin maliyyə təhlükəsizliyi təhdidlərinin meydana çıxmasını şərtləndirən fəaliyyət.

Hesab edirik ki, həqiqətən də bu tərif yoxlama obyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində pozuntu və sui – istifadələrin mütləq mövcudluğunu müəyyənləşdirir. Lakin bununla belə, bu tərif daha çox pozuntu və sui-istifadələrin aşkara çıxarılması, xəbərdarlıq edilməsi və aradan qaldırılması üzərində cəmləşdirilmişdir ki, bu da dövlət maliyyə nəzarətinin iqtisadi mahiyyətini məhdudlaşdırır. Ona görə ki, bu tərifdə dövlət maliyyə nəzarətinin inkişafına kömək məsələsi yaddan çıxarılmışdır.

Azərbaycan iqtisadçı alimləri Ş.Bədəlovun, R.Məhərrəmovun və F.Qurbanovun fikrincə, maliyyə nəzarəti dedikdə, «... cəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək məqsədilə həyata keçirilən nəzarət forması...» başa düşülməlidir .

Prof.Ə.Ələkbərova görə isə, maliyyə nəzarəti, «... təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla əlaqədar olan məsələlərin

işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və təsirlərinin məcmusudur» .

İqtisadi ədəbiyyatda maliyyə nəzarəti həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq dövlət, ictimai , təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) nəzarəti kimi təsnifləşdirilir.

Hesab edirik ki, dövlət maliyyə nəzarəti dövlət maliyyə və material vəsaitlərin formalaşması və istifadəsi prosesi üzərində nəzarəti təmin edən, bütün növ dövlət resurslarından istifadənin effektivliyinin təhlilini həyata keçirən, qanuni yolla öz dövlət və onun vətəndaşlarının maliyyə maraqlarını müdafiə etməyə, dövlət və bələdiyyə vəsaitlərindən daha effektiv istifadəni stimullaşdırmağa qabil dövlət bölməsi institutudur.

Xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin ən mühüm həlqəsi qanunvericilik hakimiyyəti orqanları hesab edilir. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirən, parlamenti yanında müxtəlif xüsusi nəzarət institutları mövcuddur. Məsələn, ABŞ-də Konqresin baş büdcə nəzarət idarəsi, Böyük Britaniyada Milli nəzarət-təftiş idarəsi, Kanadada Baş təftiş idarəsi, Fransada hesablar məhkəməsi, İsveçdə Milli təftiş bürosu,striya, AFR və Macarıstanda bundestaq və parlament yanında Hesablama Palatası, Rusiyada Hesablama Palatası və s. (101, s.32). Parlament nəzarəti institutlarından başqa xarici ölkələrin əksəriyyətində icraiyyə hakimiyyəti xətti üzrə nəzarət sistemi və ya «hökumət nəzarəti», eləcə də dövlət başçısı yanında maliyyə nəzarəti orqanları və ya «prezident nəzarəti» fəaliyyət göstərir.

Bəzi iqtisadçılar bazar münasibətlərinə keçid şəraitində maliyyə sferasında dövlət nəzarəti funksiyasının zəifləyəcəyini güman edirdilər. Lakin xarici ölkələrin təcrübəsi dövlət maliyyə nəzarətinin zəifləməsi konsepsiyasını rədd etdi. Məsələn, ABŞ-da maliyyə fəaliyyəti üzərində də (həm də sahə nazirlikləri və idarələri üzrə) həm parlament, həm də Prezident aparatının nəzarəti mövcuddur. ABŞ-da aparıcı nəzarətedici orqan əsasən baş nəzarət-maliyyə idarəsi (bu qanunverici orqana tabedir) və inzibati-büdcə idarəsidir

(bu, Prezidentin icra edici idarəsinin tərkibinə daxildir). Qeyd etmək lazımdır ki, Baş-nəzarət-maliyyə idarəsi ABŞ-da hələ 1921-ci ildə yaradılmış və Prezident aparatından asılı olmayan bir qurumdur. Bu idarənin funksiyası 70-80-ci illərdən sonra xeyli genişləndirilmiş, büdcə xərclərinin düzgün və səmərəli, habelə dövlət proqramları və ölkənin müdafiəsi üzrə çəkilən xərclərə nəzarət etmə də onun səlahiyyətinə aid edilmişdir. Həmin idarəyə Prezident tərəfindən 15 ilə təyin edilən və Senat tərəfindən təsdiq edilən ABŞ-ın baş nəzarətçisi rəhbərlik edir. Göstərdiyimiz kimi, bununla yanaşı paralel olaraq prezident aparatının inzibati büdcə idarəsi də fəaliyyət göstərir və burada çalışanların sayı 550-600 nəfərdən ibarət olur. Bu idarə baş nəzarət-maliyyə idarəsindən fərqli olaraq əsasən aşağıdakı funksiyaları icra edir: iqtisadi-maliyyə məsələləri üzrə prezidentə tövsiyə vermə, büdcə layihəsini hazırlama, onun icrasına nəzarət, federal proqramların icrasına nəzarət, ayrı-ayrı nazirliklər və idarələr üzrə maliyyə aspektində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, qanun layihələrinin hazırlanması və s. Yuxarıda göstərilən idarələrlə yanaşı hökumət orqanlarında maliyyə pozğunluqları və cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparan prezident şurası, habelə hökumət də saflıq və səmərəlilik məsələləri ilə məşğul olan şura vardır. Digər ölkələrdə də buna nəzarət orqanları vardır. Məsələn, Fransada büdcə-maliyyə sahəsindəki əyintilərin aşkara çıxarılması və mübarizəsi ilə hesablama palatası məşğul olur, dövlət maliyyəsi üzərində ümumi nəzarəti həyata keçirir. Bundan başqa Fransada baş maliyyə müfəttişliyi və baş inzibətçilik müfəttişliyi fəaliyyət göstərir və İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyinə tabe olur. İngiltərədə büdcə-maliyyə nəzarətini parlamentin milli nəzarət-təftiş idarəsi həyata keçirir. Bir çox ölkələrdə maliyyə nəzarəti dövlət nəzarəti ilə müstəqil auditor nəzarətinin əlaqələndirilməsi formasını həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarəti həm maliyyənin və həm də idarəetmənin öz təbiətlərindən irəli gəlir. Çünki maliyyə münasibətləri, maliyyə resurslarının, pul vəsaitlərinin hərəkəti kortəbii olaraq baş verə bilməz, digər tərəfdən isə burada müəyyən kənarlaşma hallarını aradan qaldırmaq üçün idarəetmənin

uçot və nəzarət funksiyasından geniş halda istifadə etmək lazım gəlir. Bununla belə göstərdiyimiz kimi maliyyənin özünün xüsusi nəzarət funksiyası vardır. Bu baxımdan maliyyə nəzarəti bir tərəfdən maliyyənin idarə edilməsinin funksional ünsürü kimi çıxış edir (planlaşdırma, tənzimlənmə və s. kimi), digər tərəfdən isə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin zəruri atributu kimi çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti həm makro və həm də mikro səviyyədə həyata keçirildiyinə görə burada ən başlıca məsələ həmin səviyyədə nəzarətin bir-biri ilə düzgün əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu əlaqələndirmədə maliyyə nəzarəti göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi, səmərəli əks əlaqə mexanizminin hazırlanması, dəqiq informasiyanın toplanması, bir sözlə, ən başlıcası – optimal maliyyə konsepsiyasının işlənilib hazırlanması son dərəcə vacibdir. Maliyyə nəzarətində pul vəsaitləri fondundan istifadə, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində baş verən qanunsuzluqların, qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması mühüm yer tutur. Bir nəzarət obyektinə kimi dövlət maliyyəsi, toplu maliyyə planı (smetası) onun yerinə yetirilməsi üzrə hesabat və s. həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dövlət maliyyəsi sferasında nəzarət obyektinə kimi vergi nəzarəti, büdcə nəzarəti, sığorta və bank nəzarəti başlıca yer tutur. Vergi nəzarətində yalnız dövlət büdcəsində deyil, büdcədən kənar fondlara ödəmələrin vaxtında və tamamilə daxil olması, vergi qanunçuluğuna əsəl olması əsas yer tutur. Büdcə nəzarətində isə büdcə planının yerinə yetirilməsinə nəzarət, (gəlirlər və xərclər üzrə ayrılıqda) zəruri maliyyə informasiyasının toplanması, (vergilər, maliyyələşdirmə, əyintilər və s. haqqında), bank nəzarətində isə kredit resurslarının formalaşması və hərəkətinə nəzarət başlıca yer tutur.

Dövlət gəlirləri ilə yanaşı xərclərin idarə edilməsi dövlətin maliyyə siyasətində mühüm yer tutmalıdır. Burada isə maliyyə nəzarəti aparıcı rola malikdir. Çünki maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının icrası üçün başlıca forma kimi çıxış edir. Həmin nəzarət funksiyasının məzmunu və həyata keçirilməsi qaydası müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda həyata

keçirilir və məqsədli xarakter daşıyır. Bu nəzarətdə demək olar ki, bütün maliyyə dəyə kateqoriyaları, o cümlədən mənfəət, gəlirlər, əlavə dəyər vergisi, habelə istehsal xərcləri və ünsürləri mühüm obyekt kimi əsas götürülür. Ona görə də maliyyə nəzarəti ilə baxışda maliyyə sferası ilə bağlı olsa da demək olar ki, sahə və müəssisələrin, şirkətlərin bütün istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Maliyyə nəzarəti öz növbəsində dövlət maliyyə nəzarəti, müəssisə daxili nəzarəti, müəssisə daxili nəzarət və müstəqil maliyyə nəzarəti (auditor) formalarında olur. Ən başlıca məsələ həmin formaların düzgün əldəqələndirilməsi, cari maliyyə nəzarətinin müxtəlif formaların (təftiş, təhlil, araşdırma, qismən, kompleksli, planlı, plandan kənar və s.) əlaqəli aparılmasıdır.

Maliyyə nəzarəti pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadə olunması, maliyyə-təsərrüfatçılıq əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və çəkilən xərclərin məqsədyönlü olması, bu sahədə mövcud qanunçuluğa əməl edilməsini tənzimləməklə bağlıdır. Nəzarət obyektinin müxtəlifliyi (istər müəssisələr və istərsə də maliyyə kateqoriyaları – gəlirlər, xərclər və s. baxımında) maliyyə metodlarının müxtəlifliyinə də təsir göstərir. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zəruriyyəti birinci növbədə maliyyənin öz təbiətindən, pul vəsaitləri fondunun hərəkət etməsi prosesinin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan maliyyə nəzarəti yalnız dövlətin deyil, ayrı-ayrı müəssisə və idarələrin, habelə əhalinin mənafeələrinə uyğundur. Ona görə də dövlətin maliyyə nəzarəti onun maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Belə nəzarət olmadan istər müəssisə və idarələr, istərsə də cəmiyyət miqyasında maliyyə sabitliyinə nail olmaq mümkün deyildir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sferaları, büdcə və büdcədən kənar fondlar, büdcə subsidiyaları və kreditlərdən istifadə, pul hesablaşmaları, bununla əlaqədar uçot və hesabat materialları üzərində nəzarət – bunların hər biri özünəməxsus nəzarət qaydası tələb edir. Bundan başqa, təsərrüfat obyektlərinin çoxpilləli səviyyəsi də maliyyə nəzarəti metodları və qaydalarına öz təsirini göstərir. Məsələn,

müəssisənin fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarəti həmçinin kredit idarələrinin, səhmdar cəmiyyətlərinin nəzarətini və habelə daxili nəzarəti özündə birləşdirir. Bu nəzarət sistemi pul resurslarından səmərəli və məqsədəuyğun istifadə edilməsi problemi ilə bağlıdır. Belə nəzarət qaydası həm də təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin, investisiya layihələrinin və s. maliyyə baxımından qiymətləndirilməsi üçün də vacibdir. Çünki, bir sıra hallarda investisiya kapitalı (kapitalın investisiya edilməsi prosesi) biznes-plan əsasında, sitehsal xərclərinin aşağı salınması, maliyyə proqnozlaşdırılması prinsipləri üzrə deyil, adi prinsiplər üzrə istifadə edilir.

Bununla yanaşı, bəzi rus iqtisadçıları büdcə maliyyə vəsaitlərinin dövlət idarə etməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vəzifəsinin həlli mərhələlərindən biri kimi büdcə resurslarının idarə edilməsindən büdcə prosesinin nəticəliliyinin idarə edilməsinə keçid konsepsiyasının işlənilməsinə hazırlanmasına üstünlük verirlər. Onların fikrincə, nəticəyə yönəldilmiş büdcələşdirmə sisteminin formalaşdırılması Rusiya Federasiyasında büdcə prosesinin idarəetmə sisteminin inkişafının əsas prinsiplial sayılmalıdır. Həmin iqtisadçılar hesab edirlər ki, büdcə sisteminin islahatlaşdırılmasının elementlərindən biri həm də ortamüddətli büdcə planlaşdırılması sayılır ki, bu da ortamüddətli büdcə öhdəliklərinin qəbulu üçün hüquqi əsas yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda maliyyə nəzarətinin effektivliyinin ikili şərhə malik olduğu iddia olunur: bir tərəfdən, büdcə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyi, digər tərəfdən isə dövlət maliyyə nəzarəti metodlarının effektivliyi. Hesab edilir ki, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin və dövlət mülkiyyətinin effektivliyinə nəzarət aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- büdcə və dövlət büdcədən kənar fondların həcm, struktur və məqsədli təyinat üzrə gəlir və xərc maddələrinin vaxtında icrasının təşkili və ona nəzarət;

- xərclərin və dövlət mülkiyyətindən istifadənin məqsədəuyğunluğunun müəyyən edilməsi;

- büdcələrin gəlir və xərc maddələrinin əsaslılığın qiymətləndirilməsi.

Beləliklə, büdcənin icrasının effektivliyi dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin aparıcı keyfiyyət göstəricisi hesab olunur. Büdcə siyasətinin kəmiyyətə effektivliyi alınan nəticələrin aparılmış xərclərin məbləğinə nisbəti ilə ölçülür.

Maliyyə cavabdehliyinin gücləndirilməsi problemlərinə maliyyə nəzarətinin təsiri, bir tərəfdən tətbiq edilən sanksiyaların ixtisarına, o biri tərəfdən onların səmərəliliyinin artırılmasına, xüsusilə vergi qoyma islahatlarının keçirilməsinə şərait yaradılmasını tələb edir.

Maliyyə nəzarəti cəmiyyətin iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində və təsərrüfatın ayrı-ayrı səviyyələrində irəli sürülən tələblərə uyğun idarə edilməsini təşkil etmək üçün mürəkkəb və cürbəcür məsələləri həll edir. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq, dövlət, ictimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) maliyyə nəzarəti kimi fərqlənirlər, Dövlət maliyyə nəzarəti ümumdövlət və idarələr tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. O, nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik tabeçiliyindən asılı olmayaraq yönəldilir. İdarə maliyyə nəzarəti, nazirliyin şöbələri, şirkətlər, yerli hakimiyyət orqanları idarələri və s. tərəfindən aparılır. Onun obyektləri müəssisə və idarələrin istehsal və maliyyə fəaliyyəti hesab edilir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatlarda ayrı-ayrı fiziki şəxslər (mütəxəssislər) tərəfindən iqtisadiyyata xidmət edənlər (mühasibat, maliyyə şöbəsi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Burada nəzarət obyektini müəssisə və təşkilatın özünün təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələri (şöbələr, sexlər, filiallar, sahələr) hesab edilir. İctimai maliyyə nəzarəti əvəzsiz və əsasında aparılır. Nəzarətin obyektini yoxlayıcı könüllülük qarşısında qoyulan konkret məsələdən asılıdır.

Müstəqil maliyyə nəzarətini ixtisaslaşdırılmış auditor firma və xidmətləri həyata keçirirlər.

Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə ilkin, cari və sonrakı nəzarətə bölünür.

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə və təşkilatların xərc smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Beləliklə, bu nəzarət müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə fəaliyyətlərində əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından düzgün olmayan və qeyri-məqsədlər üçün istifadə olunmasının və bütövlükdə mənfi maliyyə nəticələrinin qarşısını alır. Bundan başqa maliyyə planlarının (proqnozlarının, xərclər smetalarının) tərtib edilməsi ərəfəsində onun köməyi ilə əlavə maliyyə ehtiyatları üzə çıxarılır, müəssisənin özünün maliyyə vəziyyəti yaxşılaşdırılır. Bu, istehsal prosesində onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə kömək edir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanun və digər normativ aktların pozulmasını xəbərdar edir. O, kapital qoyuluşuna tələbatı əsaslandırılmasını hesablanmasının yoxlayan zaman həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarəti - maliyyə planının icrası prosesində, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə material qiymətlilərin sərfinin norma və normativlərə uyğun olması yoxlanıldıqda, əvvəlcədən (qabaqcadan) verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu forması büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtında və bütünlüklə həyata keçirilməsi üçün müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin ardıcıl surətdə faktik materiallar əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Cari maliyyə nəzarətinin təsərrüfatdaxili yığım ehtiyatlarının artmasının araşdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Maliyyə nəzarəti maliyyə intizamının pozulmasının qarşısının alınması məqsədi ilə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə planlarının icrası prosesində, mühasibat əməliyyatlarını apardıqda sənədlərin yoxlanması, maliyyə orqanları tərəfindən kredit alınan zaman daim olaraq maliyyə işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Sonrakı maliyyə nəzarəti hesabat dövrünün və maliyyə ilinin bütövlükdə başa çatmasından sonra həyata keçirilir. Dövlət büdcəsinin, büdcə idarələrinin smetalarının, müəssisə və təşkilatların maliyyə planlarının icrası zamanı, pul vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi yoxlanılır. Keçirilmiş tədbirlərə qiymətin verilməsi maliyyə, əmək və material ehtiyatlarının qanunauyğun istifadə olunması, mühasibat hesabatları və məxaric sənədləri, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanması əsasında aparılmış sonuncu maliyyə nəticələrinin təhlili nəticəsində həyata keçirilir. Sonrakı maliyyə nəzarəti ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olub ona əsaslanır.

Maliyyə nəzarəti yoxlama, müayinə, təftiş, təhlil və s. üsul və metodlarla aparılır.

Yoxlama maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid ayrı-ayrı sənədlər, balans, hesabat və məxaric məlumatları əsasında aparılır. Yoxlama zamanı maliyyə intizamının pozulması üzə çıxarılır və bu neqativ halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur.

Müayinə müəssisə idarə və təşkilatların ayrıca bir fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Yoxlamadan fərqli olaraq daha geniş dairəli göstəricilərdən istifadə edilir. Təsərrüfat orqanlarının maliyyə vəziyyəti onların gələcəkdə inkişaf perspektivləri, istehsalın yenidən qurulması və ya dəyişdirilməsi kimi məsələləri təyin edir. Anketlər tərtib olunur və sorğular keçirilir.

Təhlil illik hesabatların faktiki məlumatları əsasında aparılır. Bu zaman proqnoz və tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsi, maliyyə intizamına və vəsaitlərin xərc normalarına riayət olunması aşkar edilir.

Təftiş-maliyyə nəzarətinin əsas metodu olub müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edir. Obyektdən asılı olaraq təftiş tam (başdan başa), qismən, kompleks və tematik kimi fərqlənir. Eyni zamanda onlar planlı və plandankənar ola bilər. Təftiş prosesində məlumatların əhatə dərəcəsi asılı olaraq yoxlama tam, başdan-başa aparılır və bu zaman bütün sənədlər və material qiymətliləri nəzarətdən keçir. Əgər sənədlərin bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama

qismən aparılmış hesab edilir. Aparılan təftişlər xarakterinə görə iki cür olur: Sənədlərə əsasən (uçot qeydləri və hesabat sənədlərinin əsli əsasında) və faktlara əsasən (mövcud pul vəsaiti və material qiymətliləri əsasında). İstənilən təftişi həyata keçirmək üçün proqram tərtib edilməlidir. Proqramda təftişin obyekt, məqsədi, mövzusu və əsas məsələləri əhatə olunur.

Təftişin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir: hesabat məlumatlarının tutuşdurulması, nəğd pulun yoxlanması (xəzinədə), sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, əmtəə material qiymətlilərinin inventarlaşdırılması, ekspertiza və laboratoriya təhlili aparmaq və s.

Keçirilən təftişin yekununa əsasən akt tərtib edilir və onun əsasında müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində üzə çıxarılmış nöqsanları aradan qaldırmaq və daxili ehtiyatları səfərbər etmək üçün tədbirlər planı işlənib hazırlanır.

Maliyyə nəzarətinin subyektivi nəzarət funksiyaları verilmiş idarə və təşkilatlar hesab edilir.

Ümumdövlət maliyyə nəzarətini qanunverici hakimiyyət orqanları, icraedici orqanlar, maliyyə, vergi, kredit, sığorta təşkilatları, komitə, baş idarələr, yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə xidməti şöbələri, kooperativ və ictimai birliklərin təftiş komissiyaları həyata keçirirlər.

Ölkənin qanunverici hakimiyyət orqanları xalq təsərrüfatının sosial inkişaf proqnozlarını, dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatları müzakirə və təsdiq edən zaman həyata keçirirlər. Onlar dövlət vəsaitlərinin qanunauyğun, səmərəli istifadə olunmasına və aparılan xərclərin məqsədəuyğun xərclənməsinə nəzarət edir. Qanunverici hakimiyyət orqanları maliyyə nəzarətini komitə və komissiyalar, xüsusi ilə proqnoz və maliyyə-büdcə komissiyaları vasitəsi ilə icra edirlər.

Qanunverici orqanların nəzdində nəzarət palatası yaradıla bilər. Büdcə vəsaitlərinin, fondların səfərbər edilməsi və istifadə olunması prosesinə Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi maliyyə orqanları tərəfindən nəzarət olunur. Ona görə də maliyyə nəzarətinin bu növü büdcə nəzarəti adlanır.

Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın inkişafına və dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin maksimum artırılmasına və optimal maliyyə-büdcə siyasətinin işlənilməsinə şərait yaradır.

Respublika Maliyyə Nazirliyinin aparatı tərkibində nəzarət idarəsi, sahə maliyyə orqanlarında isə baş təftişçi-nəzarətçilər aparatı fəaliyyət göstərir. Təftiş nəzarət idarəsi və təftişçi-nəzarətçilər aparatı müəssisə, idarə və təşkilatların istehsal maliyyə fəaliyyətinin bütün növ təftişini aparır.

Maliyyə orqanları tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, əmək haqqı fondunun xərclənməsinə, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və istifadə edilməsinin düzgünlüyünə daim nəzarət etməli, müəssisələrin işində olan nöqsanların aradan qaldırılması, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üzrə təkliflər hazırlamalı və onları həyata keçirməlidirlər. Maliyyə orqanları tərəfindən aparılan təhlilin, yoxlamanın və təftişin nəticələri müəssisə rəhbərlərinin yanında müzakirə edilməli, zəruri hallarda daxili təsərrüfat ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasına, məhsul yığımı həcmi artırmağa və həmin müəssisələrin işində aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılmasına yönəldilən konkret təkliflər təqdim etməklə yerli rəhbər təşkilatlara xəbər verməlidirlər.

Kredit təşkilatları maliyyə nəzarətini ssudanın verilməsi və geri qaytarılması zamanı həyata keçirirlər.

Dövlət komissiyaları, dövlət komitələri, nazirlik və baş idarələr, yerli icra hakimiyyət orqanlarının şöbələri maliyyə nəzarətini xüsusi təftiş aparatı vasitəsi ilə həyata keçirirlər.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisə və təşkilatların ayrı-ayrı struktur bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatlarda maliyyə nəzarəti baş mühasib və maliyyə şöbəsinin işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Vergi idarəsi - maliyyə nəzarəti üçün operativ orqan hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi dövlət vergi xidməti sistemi orqanlarına rəhbərlik edir. Yerlərdə vergi idarələri ancaq özlərinin yuxarı

orqanlarına tabedirlər. Vergi xidmətinin əsas vəzifəsi vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına, vergi tədiyyələrinin vaxtlı-vaxtında və tam şəkildə büdcəyə köçürülməsinə nəzarət etməkdir. Vergi idarəsi eyni zamanda müəssisə və təşkilatların təşkilati-hüquqi forma və tabeçiliyindən asılı olmayaraq maliyyə vəziyyətinin yoxlanmasını təmin edir. Vergiyə cəlb olunacaq mənfəətin azaldılmasına yol verməmək məqsədi ilə onun düzgünlüyünü yoxlayır, bütün obyektləri və həmçinin vergiyə cəlb olunmağa real imkanı olan obyektləri qeydə alır. Vergi idarəsi müsadirə edilən mülkiyyətin rəsmiləşdirilməsini, sahibsiz əmlakın, dövlət xəzinəsinə keçirilən əmlakın qiymətləndirilməsini və uçotunu təmin edir. Vergi idarəsinin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlardan qanunla müəyyən olunmuş kommersiya sirlərindən başqa bütün lazımi sənədləri, tələb etmək hüququ vardır. Vergi idarəsinə həmçinin vətəndaşların sahibkarlıq haqda qanunlara riayət etmələri, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan mənzilləri nəzərdən keçirmək, sənədləri təqdim olunmadıqda müəssisə və vətəndaşlarda əməliyyatları dayandırmaq, gəlir gizləndiyi hallar aşkar edilərsə cərimə və s. tədbir görmək, düzgün olmayan sazişlər müşahidə edilərsə müəssisələrin ləğv olunması haqda məhkəmə və arbitracə təqdim etmək hüququ verilir. Vergi tədiyyəçilərinin gələcək fəaliyyət prosesin vergi xidməti tərəfindən öz nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə bank müəssisələrindən vergi tədiyyəçilərinin hesablarındakı pul vəsaitləri, məbləğlərinin daxilolma mənbələri və hesablar üzrə əməliyyatlar haqqında məlumat alırlar. Müvafiq qərar və protokol əsasında pul və mühasibat sənədlərini, habelə xammal və məhsul nümunələrini götürürlər.

Yoxlamaların əksəriyyəti planlı xarakter daşıyır. Bununla yanaşı vergi idarələri müəssisələrin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qəflətən yoxlamaq səlahiyyətinə də malikdirlər.

Bununla belə vergi idarəsinin müəssisə və vətəndaşların əmanətlərinin miqdarı haqda məlumatı yaymağa ixtiyarı yoxdur. Müəssisə və vətəndaşlar vergi idarəsinin düzgün olmayan hərəkətlərinə görə məhkəmə və arbitracə müraciət edə bilərlər. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı mülkiyyətin

müxtəlif formasını əmələ gətirir, maliyyə bazarının meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu da maliyyə nəzarətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin yeni formalarını təyin edir.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarəti aparılan zaman müasir hesablama texnikasından, iqtisadi norma və normativlərdən geniş istifadə olunur.

Büdcə vəsaitin səmərəlilik, şəffaflıq və hesabatlılığını təmin etmək üçün ehtiyac duyulan islahatlardan danışarkən onun ən mühüm komponenti olan büdcə üzərində kənar nəzarətin təkmilləşdirilməsini qeyd etmək lazımdır. Büdcə vəsaitinin bütövlükdə hamımıza məxsus ictimai vəsait olması praktikada onun idarəetməsini, xüsusən də ona nəzarəti tamamilə fərqli edir. İlk növbədə xüsusi kapitaldan fərqli olaraq, büdcə vəsaiti təbiətən ictimai vəsait olduğundan, ona nəzarəti idarəedən yox, bu idarəetmədə birbaşa iştirakı olmayan tamam fərqli qurum həyata keçirməlidir. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, büdcə vəsaiti ilə bağlı nəzarət xüsusi infrastruktura malik olmalı və olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Onu da qeyd etmək ki, dövlət vəsaitinin idarəetməsində, digər sahələrdə olduğu kimi. İcra hakimiyyətinin tam üstünlüyü müşahidə edilir. Qanunverici hakimiyyət orqanının bu sahədə iştirakı əsas etibarilə formal xarakter daşıyır. Parlamentin bu sahədə əsas funksional strukturu, birbaşa ona cavabdeh olan Hesablama Palatası artıq 2001-ci ildən fəaliyyət göstərir. Palatanın fəaliyyəti hələ də zəif olaraq qalmaqdadır. Bunun səbəbi birbaşa parlamentə cavabdeh olan bu qurumun müqayisəedilməz dərəcədə güclü icra strukturlarına təsirinin zəifliyi və nəticədə onun apardığı yoxlamaların əksəriyyətinin formal xarakter daşmasıdır. Təsadüfi deyil ki, xeyli fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, palata Azərbaycanda hələ də ictimai vəsaitə nəzarətin təşkilində vacib bir qurum kimi tanınmamışdır. Qeyri-rəsmi sorğular və ekspert müşahidələri nəticəsində «Regionlarda dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə istifadəsinə kim nəzarət edir» sualına daha çox «Prokurorluq və Daxili İşlər Nazirliyi» cavabı alınmışdır. Hesablama Palatasının adı isə çox nadir hallarda çəkilir. Başqa sözlə, Azərbaycanda büdcə üzərində kənar həyata keçirən əsas təsisat olan

Hesablama Palatasının işinin hazırda tam qanedicici olmadığı məlumdur, lakin bu problemin diaqnostikası bir çox hallarda düzgün qoyulmur və hansısa texniki qayda və prosedurların dəyişməsi ilə problemin həll olunacağı fikri ortaya atılır. Əslində isə problemin mənşəyi zəif parlamentarizm ənənəsi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən, Milli Məclis Hesablama Palatası yaradır. Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə nəzarəti orqanıdır... Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir». Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası köməkçi orqan statusuna malikdir. Bu prinsipə dünyanın bir çox ölkələrinin qanunverciliyində rast gəlmək mümkündür. Lakin paralel olaraq Hesablama Palatalarına maliyyə və səlahiyyət muxtariyyəti də verilir ki, bu da Lima bəyannaməsinin mühüm tələblərindəndir. Habelə büdcədən kənar dövlət fondlarının auditi səlahiyyətləri də HP - yə məxsus olmalıdır.

Bizim halda isə problem daha fundamental xarakter daşıyır. Parlamentin ümumi dövlət idarəçiliyi sistemində mövqeyinin güclü olmaması onun təşkil etdiyi və ona hesabat verən qurumun da fəaliyyətinin nüfuzuna xələl gətirir. Nəticədə ictimaiyyət hətta Hesablama Palatası əməkdaşlarının (auditorlarının) hansısa büdcə təşkilatında yoxlama aparmasına imkan verilməməsi kimi anormal informasiyalarla qarşılaşır. Halbuki icraedici orqanların fəaliyyəti üzərində ciddi maliyyə nəzarəti və maliyyə intizamının bərqərar edilməsi indiki mərhələdə daha aktualdır. Çünki ictimai vəsaitin artım dinamikası, yuxarıda da vurğulandığı kimi, çox yüksək templərə malikdir. Büdcə gəlirlərinin son illər ərzində xeyli artması buna sübutdur. Belə bir iqtisadi şərait unikal xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Dövlət investisiya xərcləri və digər iri maliyyə tutumlu layihələr üzrə büdcə xərclərində artım baş verir ki, bu da kənar nəzarətin zəruriliyini

artırır. Təbii ki, burada bütün məsuliyyəti tamamilə HP-nin üzərinə qoymaq düzgün olmazdı. Dəgər tərəflər (steykholderlər), xüsusən vətəndaş cəmiyyəti qurumları da, maksimal aktivlik göstərməlidirlər. Çünki ictimai vəsaitdən istifadənin indiki mərhələsində ediləcək səhvlərin fəsadları gözləniləndən daha ağır olacaq.

2. Cari mərhələdə ictimai vəsaitin idarəetməsi və bu proses üzərində könər maliyyə və ictimai nəzarətin zəruriliyini şərtləndirən digər bir faktor da mövcuddur. Bu da ondan ibarətdir ki, ictimai vəsaitin, o cümlədən büdcə vəsaitinin yüksək tempə artdığı bir zamanda xərc siyasətində maliyyə miqyaslarını müəyyən etmək müşkülləşir, qənaətcilik meyli zəifləyir və layihələrə gözləniləndən daha artıq vəsait ayrılır. Bu iqtisadi-psixoloji qanunauyğunluq fərdin, korporasiyanın və dövlətlərin iqtisadi davranışında tez-tez rast gəlinən bir haldır.

Büdcə adətən sosial qruplar arasında kompromisin göstəricisidir. Lakin bu kompromisin təşkilatçısı bütün sosial qrupların effektiv təmsilçisi olan parlamentdir. Bu baxımdan parlament real siyasi iradəyə sahib olmadıqda büdcə kompromisin göstəricisi olmur və nəinki nəzarət mərhələsində, hətta büdcənin müzakirəsi, icrası və qəbulu mərhələsində də bu da boşluq özünü göstərir. Büdcə prioritetləri də elastikləşir. Bunun baş verməməsi üçün Ortamüddətli Xərc Sənədinin (Medium Term Expenditure Framework) işlənilməsi və hazırlanması zəruridir. Bu, həm beynəlxalq büdcə praktikasının tələbidir, həm də optimal xərc siyasəti istiqamətlərinin nədən ibarət olması barədə vətəndaş cəmiyyətinin məlumatlandırılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycanda proqnozlaşma institutu olmadığına görə, verilən proqnozların özünü doğruldacağını qabaqcadan əminliklə söyləmək düzgün olmazdı. Hələ 2009-cu ildə maliyyə – iqtisadi böhranın təsirlərinin azalması nəticəsində neftin qiymətinin aşağı olmasını nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 2010-cu ilin büdcəsini ehtiyatlı göstəricilər əsasında hazırladı. 2011-ci il büdcəsinin tərtibində də əsas diqqət neftin qiymətinin üzərinə yönəldilmişdir. Hələ 2008-ci ilin sonunda 2009-cu ilin büdcəsi hazırlanarkən iqtisadi artımın

yüksək olacağı və neftin bahalaşacağı proqnozlaşdırılırdı. O zaman hökumət neftin büdcə qiymətini 70 dollardan hesablamaqla 2009-cu ilin büdcəsində ciddi artımlar olacağını bəyan edirdi. Lakin 2011-ci ilin 9 ayında qara qızılın orta qiymətinin 55 dollar ətrafında dəyişməsi nəticəsində neft sektorundan daxilolmalarının azalması 2011-ci ilin büdcəsinin icrasında problemlər yaratmışdır.

2011-ci il üçün də narahat doğuran məqam neftin qiyməti ilə bağlıdır. Ona görə ki, böhran hələ də davam etməkdədir. Heç kəs təminat verə bilmir dollara düşməyəcək. Əvvəl baza qiyməti yüksək proqnozlaşdırılır. Lakin neft satışından daxilolmalar azalır. Bütün bunlara rəğmən «Azəri - layt» markalı neftin barelinin təxminən 70-80 dollara satıldığı bir vaxtda hökumətin 2011-ci ilin büdcəsində neftin qiymətinin 60 dollar proqnozlaşdırılması elə də ciddi narahatçılıq doğurmur.

Hazırkı iqtisadi artım şəraitində büdcə xərclərinə nəzarətin də artırılması olduqca zəruridir. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, son illər ünvanlı sosial yardımların verilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitin ünvanına tam çatmaması ciddi siqnal hesab olunmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, dövlət büdcəsinin icrasında bir sıra problemlər mövcuddur. Bəzi hallarda bu sahədə korrupsiya elementləri müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən, büdcə vəsaitləri hesabına aparılan işin keyfiyyətində də müəyyən nöqsanlar vardır. Ona görə də hesab edirik ki, büdcəyə nəzarət mexanizmi dəqiqləşdirilməlidir. Fikrimizcə, bununla bağlı ya ayrıca qanun qəbul edilməlidir, ya da mövcud mexanizm təkmilləşdirilməlidir.

Büdcənin artan sosial xərclərinə uyğun əhalinin banklarda batan əmanətləri ilə bağlı da məsələnin yenidən gündəmə gətirilməsi vacibdir. Əmanətlərin qaytarılması ilə bağlı prezident sərəncamı imzalanmış və bu məqsədlə dövlət büdcəsi yaradılmışdır. Lakin hələ də əmanətlərin qaytarılması ilə bağlı konkret addımlar atılmamışdır.

Hesab edirik ki, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətin artırılması üçün «Maliyyə nəzarəti haqqında» qanun layihəsi işlənib hazırlanmalıdır.

Artıq ölkə prezidenti «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» fərman imzalamış və həmin sənədlə maliyyə intizamının qorunması məsələləri nazirlik qarşısında əsas vəzifə kimi qoyulmuşdur. Fikrimizcə maliyyə intizamının gücləndirilməsi üçün tək-cə Maliyyə Nazirliyi səlahiyyətlərinin artırılması yetərli deyildir. Bundan başqa, parlament orqanı kimi Hesablama Palatasının da fəaliyyətinin genişləndirilməsinə zərurət yaranmışdır. Bununla yanaşı, ölkə prezidenti qlobal maliyyə böhranı başladıqdan sonra həm maliyyə intizamının gücləndirilməsi, həm də çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizənin aparılması üçün daha 3 sənəd də imzalamışdır. Hesab edirik ki, Maliyyə Nazirliyinin, eləcə də Mərkəzi Bankın maliyyə intizamının gücləndirilməsi ilə bağlı fəaliyyəti genişləndirilməlidir. Maliyyə Nazirliyinin apardığı yoxlamalar göstərir ki, bir sıra qurumlarda büdcə vəsaitlərinin təyinatında yayındırma faktları mövcuddur. Maliyyə intizamının gücləndirilməsi qlobal böhran dövrlərində vəsaitlərdən effektiv istifadənin əsas elementlərindən biri sayılır. Dövlət büdcəsindən vəsait ayrılan bütün layihələrdə əsaslandırılmış «Xərc – Gəlir Təhlilinin» aparılması vacibdir. Hesab edirik ki, dövlət büdcəsindən vəsait ayrılacaq bütün layihələr üzrə beynəlxalq metodologiya əsasında bu yeniliyin tətbiq edilməsi maliyyə resurslarının daha səmərəli xərclənməsinə imkan yaradacaq və həmçinin bu vəsaitlərin effektivliyini yüksəldəcəkdir. Bununla yanaşı, büdcə xərclərindən istifadə zamanı qənaət prinsipinin tətbiqini məqsəduyğun sayırıq.

Büdcə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində qayda, prosedur, qanunvericilik bazası və peşəkar bilik və bacarıqların təkmilləşdirilməsi də önəmli rola malikdir. Xəzinədarlığın idarəetmə sisteminin avtomatlaşdırılması prosesinin başlanması, qəbul edilmə ərəfəsində olan «Maliyyə nəzarəti haqqında» qanun, işlənilib hazırlanmaqda olan Büdcə Məcəlləsi, «Vahid büdcə təsnifatı» sənədi prosedur və prosesual bazanın aydınlaşmasına müsbət təsir edəcəkdir. Eyni zamanda, beynəlxalq mühasibat və hesabatlılıq norma və standartlarının tətbiqi də sürətlənməkdədir. Lakin yuxarıda problemin əsl mənşəyi

göstərilmişdir. Bu istiqamətdə irəliləyiş olmadan real səlahiyyət bölgüsündən və ictimai maliyyə üzərində effektiv kənar nəzarətdən danışmaq səmərəsizdir. Son dövrlər dövlət maliyyə nəzarətinin dəyişim tendensiyalarından bəlkə də ən mühümü dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının daha çox effektivliyin auditi və konsultasiya üzrə səlahiyyətlərinin artımıdır. Yuxarıda sadalananlar ictimai vəsait üzərində effektiv maliyyə nəzarəti üçün vacibdir. Eyni zamanda, daxili maliyyə nəzarəti sisteminin də Azərbaycanda restrukturizasiyasına ehtiyac duyulur və kənar nəzarət elementlərinə əngəltörədicə deyil, yardımçı xarakter daşmalıdır. İctimai vəsaitin üzərində qərarqəbuletmə səlahiyyətinə malik olan qurumlar və şəxslər daimi nəzarət təziyiqinə məruz qaldıqları zaman məsuliyyətliliyin artacağı ehtimalı daha yüksəkdir. Bunun üçün aparılan auditin yekununda ortaya çıxan hesabatlar və rəylər mümkün qədər ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır. Hesabatların və rəylərin tərtibatı və strukturu da İNTOSAL və EVROSAL-nın tələblərinə uyğun olmalıdır. Yeni «Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında» qanun layihəsi mövcuddur və beynəlxalq maliyyə şirkətlərinin ekspertizasına təqdim olunub. Dövlətin maliyyə nəzarəti konsepsiyası özündə bütün maliyyə axınlarının potensialı haqqında lazımi məlumatların toplanmasını, faktiki həcm və strukturlar haqqında, həmçinin onların qarşılıqlı adekvatlığının qiymətləndirilməsi birləşdirməlidir. Effektiv maliyyə nəzarəti ilk növbədə maliyyə axınlarının iştirakçıları arasında məsuliyyət sərhəddinin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

NƏTİCƏ

1. Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin başlıca mərkəzləşdirilmiş həlqəsidir. Kəmiyyət baxımından dövlət büdcəsinin gəlirləri milli gəlirdə dövlətin payını ifadə edir. Onun mütləq həcmi və xüsusi çəkisi dövlətin konkret vəzifələri və gəlir potensialından asılı olur. Büdcə əsil mənada ümumdövlət maliyyəsinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etməlidir. Çünki dövlət həm ehtiyac hiss etdiyindən və həm də öz maliyyə

funksiyasını icra etməli olduğundan obyektiv olaraq büdcəyə istinad etməli və onun vasitəsilə iqtisadi münasibətləri tənzimləməlidir. Bu, yalnız gəlir və xərclərlə deyil, həm də dövlətin mərkəzləşmiş maliyyə resurslarının hərəkəti, milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Büdcə həm də onun xərclərinin maliyyələşdirilməsi mənbəi kimi firma və şirkətlərlə, həmçinin əhali ilə dövlətin qarşılıqlı iqtisadi əlaqə (büdcəyə ödəmələr və büdcədən maliyyələşdirmə) formasıdır. Pul resursları büdcənin təmsalında dövlətin mərkəzləşmiş vəsaitini təşkil edir. Burada yalnız gəlirlər formalaşmır, həm də onların əmələ gəlməsi, xərclənməsi və yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq uyğun iqtisadi, maliyyə münasibətləri meydana çıxır.

2. Bazar münasibətləri şəraitində pul resurslarının dövlət büdcəsində formalaşması prosesində bir sıra obyektiv problemləri qarşıya çıxır:

- Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilmə səviyyəsinin əvvəlki təsərrüfat sistemində nisbətən mahiyyət etibarilə problematik xarakter daşması;

- Bununla əlaqədar olaraq hər bir təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının özündə saxlamaq hüququnun genişləndirilməsi;

- Digər tərəfdən isə müəssisə gəlirləri ilə dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında baş verən ziddiyyətlər və belə bir şəraitdə bir tərəfdən müəssisələrin vergi yükünün artırılması, əmək haqqının verilməsinə vəsaitin çatışmaması, digər tərəfdən isə büdcə vəsaitinə tələbatın artması, büdcə kəsrinin artması – bütün bunların mürəkkəb bir vəziyyət yaratması. Ona görə də maliyyəyə, dövlət gəlirlərinin formalaşmasına və onlarla bağlı olan digər proseslərə dəyərlərin pul formasında ardıcıl hərəkəti kimi yanaşılmalı və onun idarə edilməsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının və digər fondların formalaşması ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməlidir.

3. Büdcə gəlirlərinin çoxalmasında vergiyə cəlb etmə bazasının genişləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Fiskal-büdcə prinsipi vergi məbləğinin, xərclərin ödənilməsi meyarına əsaslanır. Bu isə ya vergi bazasının genişləndirilməsi, ya da vergi dərəcəsinin artırılması hesabına baş verə bilər.

Belə qayda bərabər şərait daxilində iqtisadi artım konsepsiyasına tamamilə uyğun gəlmir. Ona görə də vergiyə cəlb etmədə siyasi-iqtisadi prinsip də nəzərə alınmalıdır. Burada həm də elə etmək lazımdır ki, ÜDM-da dövlət kvotu (ayrı-ayrı vergilərin, rüsumların, sosial sığortanın ÜDM-da xüsusi çəkisi) optimal səviyyədə olsun,

4. Xalis gəlir formalarının, o cümlədən mənfəət, ƏDV, aksizlər və s. düzgün seçilməsi və praktiki fəaliyyətdə tətbiq edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin istər nəzəri-metodoloji və istərsə də praktiki baxımdan xalis gəlirlərin formaları haqqında ayrı-ayrı iqtisadçılar və hətta ölkələr arasında yetkin fikir yoxdur. Ödəməmələr sistemində onar srasında optimal nisbət qoyulmalıdır.

5. Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi maliyyənin idarə edilməsinin ən vacib və həm də ən çətin bir sahəsidir. Bu çətinlik aşağıdakılarla bağlıdır: birincisi, dövlət gəlirlərinin idarəedilməsi həm də büdcə gəlirlərinin problemlərini əhatə edir. Bu isə məlum olduğu kimi istər-istəməz bu və ya digər formada başlığa maliyyə məsələlərinə nüfuz etməyi tələb edir; ikincisi, bu nəticə etibarilə həm dövlət, həm də müəssisələrin maliyyə sistemi ilə bağlı olmasından irəli gəlir; üçüncüsü, dövlət gəlirlərinin idarəedilməsi çoxcəhətli təbiətdə malik olduğuna görə həmin sferaya sistemli yanaşmaq tələb olunur; dördüncüsü, burada planlaşdırma, operativ rəhbərlik və nəzarət məsələlərinin daha çox strateji idarəetmə ilə əlaqələndirilməsi zəruriyyəti vardır; beşincisi, dövlət gəlirlərinin idarəedilməsi təşkilati formalardan daha səmərəli istifadə olunmasıqı tələb edir. Burada maliyyə ilə bağlı bir sıra proqramların tərtib edilməsi, ayrı-ayrı orqanların fəaliyyətinin canlandırılması, onların fəaliyyət dairəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi tələb edilir ki, bu da öz növbəsində nöbəti problemlərin həllini irəli sürür.

6. Ödəniş sisteminin pozulmasının daha çox təhlükə doğuran əlamətlərindən biri dövlət tərəfindən büdcə maliyyələşdirilməsinin icrası sahəsində öz borc öhdəliklərinin dəqiq müəyyən edilmiş vaxtda yerinə yetirilə bilməməsidir. Burada norma kimi sənaye, nəqliyyat, tikinti və kənd təsərrüfatı

üzrə müəssisə və təşkilatların vaxtı keçmiş kreditor borclarının sabit dinamikası götürülür. Borc münasibətləri prosesində büdcə çərçivəsində büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi üzrə öhdəliklər yerinə yetirilmədiyi halda borc alan kimi çıxış edən dövlətlə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin müəyyən norma və vaxt hədlərində büdcəyə ödənişlər üzrə vergi ödəyicilərinin borc öhdəliklərini pozduğu halda kreditor kimi çıxış edən dövlət arasında əsas bərabərsizlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

7. Büdcə vəsaitlərinin daxil olması və istifadə edilməsi üzərində səmərəli nəzarətin təşkili və dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsi daha da təkmilləşdirilməlidir. Bununla yanaşı, əhaliyə əmək haqqı, pensiya, təqaüd və digər sosial müavinətlərin müasir ödəniş mexanizmləri vasitəsilə paylanmasına zəmin yaratmaq məqsədilə vergi, gömrük və s. hökumət orqanlarının ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji inteqrasiyası həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan müstəqil dövlət elan edildikdən və iqtisadiyyatını köklü surətdə dəyişdirib bazar iqtisadiyyatı formalaşdırandan sonra regional siyasətin məzmunu da kəskin dərəcədə dəyişib. Bu onunla bağlıdır ki, müstəqil ölkənin dövlət idarəçiliyində yeni sistemin formalaşdırılması regionların səlahiyyətlərini xeyli artırmışdır ki, bu da regionların sosial-iqtisadi inkişafı, həmçinin də regional siyasət zəminində dövlət və region (ərazi) arasında idarəçiliyin səlahiyyət funksiyalarının bölünməsi zamanı regionların maraqlarını nəzərə almağı vacibləşdirir

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2002**
- 2. Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında “AR Prezidentinin Fərmanı”(31 may, 2005).**

3. **Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanunu, Bakı, “Qanun”, 2002.**
4. **Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı:”Qanun”, 2004.**
5. **Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (12 dekabr 2004-cü il. №118-İQ).**
6. **Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” Qanunu (16 yanvar 2004-cü il).**
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı 2009, 440 s.
8. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. İllik hesabat, Bakı, 2007, 234 s.
9. Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Uğurlu siyasətin nəticələri. Bakı, 2009.
10. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2005 /Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/ Bakı: Səda, 2006, 872 s.
11. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri “Poliqraf”, Ltd,B.,2003
12. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Nurlan», 2003, 512 s.
13. Bağırov D.A. Vergi auditi:Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1999, 428 s.
14. Bayramov Ə.İ. İnhisarizm. Bakı: Elm, 2002, 390 s.
15. Bədəlov Ş.Ş. Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Dərslik, Bakı, 2003, 418 s.
16. «Büdcə sistemi haqqında», «Azərbaycan Respublikasının qanunu», «Büdcə bələdçisi», «Ekspert» jurnalı, «Elm və həyat» nəşriyyatı, Bakı 2003
17. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi (monoqrafiya) Bakı, «Elm», 2007, 448 s.

18. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azər nəşr, 2003, 520 s.
19. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası, Bakı, 1999, «Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 104 s.
20. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: Təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, «Adiloğlu», 2005
21. Hacıyev Ş.H. 2011-ci ilin dövlət büdcəsi dayanıqlı inkişafın möhkəmləndirilməsində yeni mərhələ olacaq. «Azərbaycan» qəzeti, 22 oktyabr, 2010-cu il
22. Həsənov Ş. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin kommentariyası (Ümumi hissə) Bakı, «Nurlan», 2005-ci il.
23. Həsənlı M.X. Vergilər. Bakı “Şərq-Qərb”, 1998
24. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 s.
25. Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri(Monoqrafiya), Bakı, “Elm”, 2004
26. Keynz C.M.Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyə. Bakı: Qanun, 2001, 478 s.
27. Kəlbıyev Y.A. “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”(Monoqrafiya) Bakı, “Elm”, 2003, 468 s.
28. Qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (14 iyul 1998-ci il).
29. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri(Gəlir nəzəriyyəsi). Bakı, “Nağıl evi”, 2004, 324 s.
30. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev, Z.H.,Kəlbıyev, Y.A., Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dərslik . Bakı , «Ozan», 2001
31. Musayev A.F., Kəlbıyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. B., «Təfəkkür», 2002

32. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, «Elm», 2004. 792 s.
33. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001. 452 s.
34. Səmədzadə Z.Ə. Səmərəli büdcə siyasəti qarşıya qoyulmuş vəzifələrin icrası üçün real imkanlar yaradır. // "İqtisadiyyat" qəzeti, 13-19 noyabr, 2008-ci il
35. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2001.
36. Şəkərəliyev A.S. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər (Monoqrafiya) Bakı, «İqtisad Universiteti», 2009.
37. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. B.: Gənclik, 2001, 317 s.
38. Zeynalov V.Z., Hüseynov A.M. «Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri» Bakı, «Təhsil», 2006, 432 s.
39. Abbasov A.Q. Finansovə sistema i dolqovoy rınok Azerbaydcana. Baku, «Glm», 2004, 348 s.
40. Aqarkov M.M. Osnovı bankovskoqo prava M., Finansı i statistika, 2003.
41. Antonov N.Q., Pesselğ M.A. Denecnoe obrahenie, kredit i banki. M.:Finstatinform, 1995.
42. Babaşkina A.M. Qosudarstvennoe requlirovanie naüionalğnoy gkonomiki. Moskva: Finansı i Statistika, 2004, 480 s.
43. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Финансы, денежное обращение, кредит. М., 2000
44. Бабич А.М. Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. М. 2002
45. Банковское дело: Учебник / Под ред. Г.Г.Коробовой. М. Экономист, 2005

46. Банковское дело/Под ред. В.И.Колесникова,Л.П.Кроливецкой.М.: Финансы и статистика, 2003.
47. Банковское дело:Справ. пособие/Под ред. Ю.А.Бабичевой.М.: Экономика, 2003.
48. Банковские учреждения в развивающихся странах / Материалы ИЭР. В 2-х т. Всемирный банк. Вашингтон, 1994.
49. Баранова Т.М., Будаков Д.А. О регулировании операций нерезидентов на российском финансовом рынке //Деньги и кредит. 1998. №1.
- 50. Бликанов А.В. Аудит эффективности как методическая основа совершенствования государственного финансового контроля //Финансы и кредит. 2008, № 19**
51. Боди Зви. Мертон К. Роберт. Финансы. М., 2003
52. Бурцев В.В. Организация системы государственного финансового контроля в РФ: Теория и практика. М.: Издательского – торговая корпорация «Дашков К.» 2002
- 53. Басин А.С., Хасбулина Т.А. Казначейский контроль результативности бюджетных расходов // Финансы и кредит, 2008, № 4.**
54. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: « Экспресс – об-ява», 2000, 504 с.
55. Галанов В.А. Основы банковского дела:Учебник-М.:ФОРУМ:ИНФРА, М., 2007, 288 с.

**Роль таможенной-налоговой политики на формирование
дохода бюджета в современный период.**

РЕЗЮМЕ

Во введении показывается актуальность темы, степень ее изученности, цель и задачи, научная новизна, научная и практическая ценность исследования.

В первой главе под названием «Теоретические и методологические аспекты проведения в жизнь бюджетно-налоговой политики» раскрываются теоретические и методологические вопросы бюджетно-налоговой политики, содержание регулирования бюджетной налоговой политики составной части экономической политики, рассматривается формирование бюджетных доходов и роль налогов в их росте.

Во второй главе диссертации «Особенности формирования бюджетных доходов и оценка современной ситуации» отражаются формирование бюджетных доходов, специфика межбюджетного распределения доходов, проанализированы бюджетно-налоговая политика в Азербайджане в современных условиях на основе конкретных статистических показателей, оценена роль инвестиций в росте бюджетных доходов.

В третьей главе диссертации «Пути роста эффективности бюджетно-налоговой политики в повышении бюджетных доходов» показано влияние нефтяных доходов на уровень бюджетных доходов и регулирование данного процесса, исследованы методы планирования, прогнозирования и оптимизации бюджетного потенциала, показаны пути совершенствования и роста эффективности бюджетно-налоговой политики в условиях глобализации.

**The basic directions of influence budgetary-tax policy
on formation of the income of the budget during the modern period.**

SUMMARY

In introduction actuality of the subject, its research degree, purpose and tasks, scientific novelty, scientific and practical value of the study are shown.

In the first chapter under name "Theoretical and methodological aspects of budgetary-tax policy effecting" are opened theoretical and methodological questions of budgetary-tax policy, contents of the regulation budgetary-tax one like component part of economic policy, is considered forming of budget receipts and role of the taxes in their growing.

In the second chapter of the dissertation "Particularities of the forming of budget receipts and estimation the modern situation" forming of budget receipts, specifics of interbudgetary distribution of incomes are reflected, budgetary-tax policy in Azerbaijan in modern condition on base of the concrete statistical factors are analyzed, role of investment in growing of budget receipts is evaluated.

In the third chapter of the dissertation "Ways of the growing of efficiency of budgetary-tax policy in increasing of budget receipts" influence oil incomes on level of budget receipts and regulation of the process is shown, explored methods of the planning, forecasting and optimization of the budgetary potential, way of the improvement and growing of efficiency of budgetary-tax policy in condition of globalization are shown.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti MİM-nin 2894 qrup magistri Cəfərov Seyfulla Söhrab oğlunun «Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

R Ə Y

Respublikamızın inkişafında ölkənin maliyyə sisteminin əsas dayağı olan və onu iqtisadi, sosial və siyasi funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitləri ilə təmin edən dövlət büdcəsi gəlirlərinin rolu böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafın təsir gücü dövlətin dövlətçilik siyasətindən başlayaraq, idarəçilik siyasəti və maliyyə siyasəti də daxil olmaqla tətbiq olunma mexanizmindən xeyli asılıdır. Belə ki, bu istiqamətdə maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin tənzimləyici tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İslahatların gedişi bu məsələlərin elmi tədqiqindən, nəzəri, metodoloji-praktiki məsələlərinin kompleks həllindən çox asılı olduğunu göstərir. Eyni zamanda son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyada analoqu olmayan sürətli inkişafı, buna müvafiq olaraq büdcə imkanlarının dəfələrlə artması bunlarla əlaqədar problemlərin tədqiqinə, həyata keçirilən islahatlar kontekstində büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə, onun təkmilləşdirmə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yeni nəzəri - metodoloji yanaşma tələb edir.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi yeni istehsal münasibətləri şəraitində gömrük-vergi siyasəti və büdcə gəlirləri sahəsində bazar mühitinə uyğun maliyyə tənzimlənməsi mexanizminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını, onun strateji məsələlərini, təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənməklə yeni inkişaf meyllərini aşkarlamaq, mahiyyətini və elementlərini aydınlaşdırmaq, ziddiyyətli məqamları müəyyənləşdirməklə əsaslandırılmış kompleks təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, dissertasiya işi tamamlanmış magistr dissertasiyasıdır və onu müdafiəyə buraxmaq olar.

Dos.M.M.Məmmədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti MİM-nin 2894 qrup magistri Cəfərov Seyfulla Söhrab oğlunun «Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

R Ə Y

Gömrük-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu siyasət ümumi makroiqtisadi göstəriciləri əks etdirən sərt maliyyə siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, əlomrük-vergi siyasətinin çevikliyinə artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsinə, manatın məzənnəsinə tənzimlənməsini və digər tədbirləri özündə əks etdirir. Həyata keçirilən kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmində və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinə yüksəldilməsinə, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının dinamikliyinə və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Dissertasiya işi elmi-nəzəri dəyər kəsb etməklə yanaşı, təcrübə əhəmiyyətdə də malikdir. Belə ki, əldə edilmiş praktik nəticələr gömrük-vergi siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və nəticədə büdcə gəlirlərinin artırılması prosesində, bazar iqtisadiyyatına keçidin sürətləndirilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işinin materiallarının AR-nın gömrük-vergi siyasətinə həyata keçirilməsində, büdcə gəlirləri sisteminin təkmilləşdirilməsində geniş istifadəsi də mümkündür.

Beləliklə, yuxarıda yazılanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dissertasiya işi tamamlanmış magistr dissertasiyasıdır və onun müdafiəyə buraxılması məqsədəuyğundur.

Prof.A.Ş.Şəkərəliyev

REFERAT

Dövlətin iqtisadi siyasətini reallaşdırma bilməsi üçün əsas vasitə olmaqla bütçə, dövlətin maliyyə siyasətini də reallaşdırmağın mühüm alətidir. Bütçənin istehsal sahələrinə təsiri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olması onun gəlirləri və xərcləri sistemində öz əksini tapır. Bütçənin gəlirləri istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin əldə etdikləri mənfəətdən və bunun müqabilində ödədikləri vergilərdən, həmin sahələrin özünün inkişafı isə qismən və ya tamamilə bütçədən maliyyələşdirmələrdən xeyli asılıdır. Dövlətin ümumi idarəetmə fəaliyyəti bütçəyə daxil olan vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir və nəticə etibarilə bütçə vəsaiti dövlət idarəçiliyinin ümumi iqtisadi mexanizmi kimi çıxış edir. Hər bir ölkədə dövlət idarəetmə sisteminin başlıca şərtlərindən biri - bu sahədə görüləcək tədbirlərin həyata keçə bilməsi və bütçə xərcləri ilə əlaqədar olur. Ona görə də, hər il tərtib və təsdiq olunan bütçələrdə sosial xərclər öz kəmiyyətinə görə istehsal xərclərindən sonra əsas hesab edilir. İdarəetmə mexanizminin lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərməməsi bir sıra mənfəətli nəticələrə, məsələn, mənbəyini vergi ödəmələri təşkil edən bütçə gəlirlərinin toplanma bilməməsinə, neqativ halların baş verməsinə səbəb olan bir vəziyyətə keçməsinə səbəb ola bilər. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, istehsalın stimullaşdırılmasında və həmçinin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında dövlət bütçəsinin çox böyük rolu vardır. Bu da özünü, həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından göstərir.

Dövlət bütçəsinin istehsal sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin ən təsirli metodlarından vergiqoyma və istehsal sahələrinin stimullaşdırılmasını göstərmək olar. İstehsal bu yolla təsir göstərilməsi metodu eyni zamanda dövlət bütçəsinin öz daxili iqtisadi mahiyyətini və rolunu da daha dərinləndirən və geniş şəkildə aşkar etməyə imkan verir. Bütçənin istehsal sahələrinə aşağıdakı istiqamətlərdə: ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı və mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində onun məqsədyönlü olmasına dair bu sahəyə aid olan bütün qanunların

gözlənməsinə nəzarət edilməsi təsir göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi vasitəsilə büdcə həm istehsalın inkişafını və ümumi daxili məhsulun yaradılmasını, həm onun bölgüsünü və yenidən bölgüsünü təmin edir.

Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi tənzimləmə metodları içərisində fiskal siyasət xüsusi yer tutur. Bu siyasət büdcə vəsaitinin yaranması və ondan səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsi olmaqla, dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı tənzimləmə sistemi kimi iqtisadiyyata stabilləşdirici təsir göstərir. Keynsçi büdcə siyasəti nəzəriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin əsaslandığı əsas nəzəriyyədir. Keyns əmək haqqının və faiz dərəcəsinin elastik olmadığını, iqtisadiyyat sərbəst buraxılırsa, ancaq aşağı səviyyəli bir tarazlığa nail olacağını, mənbələrin tam istifadəsi üçün pul təklifini tənzimləyən pul siyasətilə yanaşı, büdcə gəlirini artırmağa yönəlmiş bir maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin vacibliyini də irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan fiskal siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətləri çox genişdir.

İqtisadiyyatın müasir inkişaf səviyyəsi bu nəzəriyyənin bəzi müddəalarının real olmadığını sübut etsə də, iqtisadi tarixdə, dünya iqtisadiyyatının ən güclü iqtisadi amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Aparılan struktur islahatları yığım əmsalının artırılması və vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi ilə yanaşı büdcə gəlirlərinin artırılmasını, büdcə xərclərinin şəffaflığının və idarəolunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, xəzinə öhdəliklərinin tam yerinə yetirilməsi hesabına büdcə təşkilatları tərəfindən yeni borcların yaradılmasına yol verilməməsi ilə nəticələnər.